

Дискусија

СТАТУС ЦРНЕ ГОРЕ У XVI И XVII БЕКУ

(Критички осврт на књигу др Б. Ђурђева *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953)

Наш познати турколог, директор Оријенталистичког института, Бранислав Ђурђев, штампао је своју тезу под насловом „Турска власт у ЦГ у XVI и XVII веку“. Теза Ђурђева носи и један поднаслов: „Прилог једном нерешеном питању из наше историје“, што нам показује пишчеву претензију да реши или тачније да да прилог питању турске власти у Црној Гори (= ЦГ). Питање ретко сложено и тешко, у које није смео да уђе Јован Томић, човек који је у своје доба на основу млетачких архива и домаћих докумената вероватно најбоље познавао тај проблем. Међутим, он је отворено признао да је факт врховне власти Турске несумњиво утврђен, али да „даљем истраживању и проучавању остаје само да ближе одреди карактер те потчињености“. Томић је дакле сматрао да је он питање решио само „у начелу“, док у питање каква је била у пракси турска власт, како се и колико она осећала на терену, није се усуђивао да улази. Констатовао је само да „становништво Црне Горе долази до неких права и повластица, којих српско становништво у суседним покрајинама турским није имало у тој мери“.¹ Критичан и савестан какав је био, Томић је нагласио да се без познавања великог броја нових историских факата из тога доба, то питање не може решавати. Затим је на крају своје студије одредио задатак будућег историчара: „Док се пак тако на једној страни буде критички сређивало историско градиво, на другој страни потребно је што пажљивије и што подробије проучавати народ, терен на коме живи и традиције црногорских племена у њихову истиниту облику. А то је потребно — објашњава нам даље стари историчар — да се дође до што јаснијег суда, прво о егзистенцији личне слободе, а потом племенске, којој је доста времена требало да се јави без искључивости, па да као таква послужи за подлогу идеји о заједници црногорских племена, после чега је на ред дошло питање о стварању државе. Сва та истраживања

¹ Ј. Томић, Политички однос ЦГ према Турској. Београд, 1904, стр. 95, 105.

довешће до много јаснијег и тачнијег суда о карактеру племенског живота и о свима појавама у вези с њим, о вери и њеном утицају на развој идеје, о заједници племенских интереса, о привреди и трговини које су захтевале нарочите односе између становника Црне Горе с онима у околним санџакатима и у Приморју, о улози владика и главара, а нарочито о делокругу рада и о ауторитету збора црногорскога, у коме је, у току XVI—XVIII столећа, најбоље представљен карактер племенског живота, и који, за племенске ствари, представља највишу власт у Црној Гори, тако да се за обележено доба о владикама цетињским може рећи да су имали утицаја, али не и власти, те да према томе не може бити речи ни о теократској владавини у Црној Гори XVI и XVII столећа...“ Томић је захтевао од будућег историчара, који на себе узима да решава ово питање — карактер турске власти — да пронађе ново историско градиво (нове изворе критички осветљене) и да добро проучи друштвену структуру („друштвено биће“) Црне Горе. У погледу овога другог задатка препоручио је правац који су дали арх. Дучић („Црна Гора“, Гл. СУД, књ. XL, Б. 1874, стр. 1—120) и Марко Миљанов („Племе Кучи“). Код Марка Миљанова подвукао је „традицију чисту и недотерану“, а код Дучића озбиљне резултате (који се поклапају са Руварчевим и Томићевим) до којих је дошао „не на основу података каквих је имао архим. Руварац и какве сам изнео овде (тј. он — Томић), већ на основу боље разматреног предања, особина племенског живота и заостатака некадашњег живота и трагова раније владавине“.²

После Томића питањем власти у ЦГ бавио се Стојан Новаковић у своме делу „Турско царство пред српски устанак 1780—1804“ (Б. 1906, стр. 204—218). Примајући у основи тезу Томићеву о врховној власти турској, он је „права и повластице“ схватио као аутономију или самоуправу и зато каже да је турска владавина „зблажена аутономним домаћим установама“ које сматра да су сличне онима које је описао код суседних арбанашких племена (стр. 206). То значи да по Новаковићу и у Црној Гори имамо пред собом „засебне по извесним погодбама самоуправне целине и зову се, како које, по племенском свом имену, или по своме родоначелнику или по планини“ (стр. 191—192). Што се тиче „унутрашње суверености“, Новаковић сматра да „Сама племена на дому управљају се својим племенским збором са свим независно. Права је управа племена у томе збору“ (стр. 194). Интересантно је да је Новаковић много одређенији од Томића у одређивању карактера турске власти одн. домаће. Он изрично говори о унутрашњој независности племена. Дакле, усвајајући резултате Ј. Томића, Новаковић је пошао осетан корак на-

² Томић овде вероватно мисли на партију IV Владавина, спец. стр.

пред. Разуме се да корак напред није у употреби термина „аутономни, самоуправна јединица“, јер то је и Томић рекао. У терминологији наших историчара пре 50—70 година „права и повластице“ је синоним за самоуправу или аутономију. Велики корак напред је у тврђењу да је постојала унутрашња независност племена (и додајмо: групе племена). Новаковић се бавио и друштвеном и правном историјом, не само нашом већ и упоредном, стога чим је несумњиво утврдио да се у тим областима ради о племенима и да има пред собом племенско устројство, он је прилично добро знао шта то значи. И зато је смело закључио да су племена имала унутрашњу независност.

Најзад, Кадлец је описујући сточаре (= влахе) на Балканском Полуострву убројао и црногорска племена у сталеж сточара са тзв. влашким правом. Скок је приказујући радњу Кадлецов развио идеју да тзв. влашки, сточарски ред, са својим сталешким правом преузима турска држава („Турци су преузели влашко право старе српске државе“), опорезујући га са ресми филури (= дукат) и, према материјалу који је добио од Ризе Мудеризовића и Ђ. Трухелке, Скок је поставио општу тезу да су власи: војници = филуриције (с обзиром на порез, на начин опорезивања). С обзиром на Кадлецове резултате и материјал из турског периода, он је и Црногорце убројао у сталеж влаха или сточара или филуриција (упор. Скок, „Чешка књига о влашком праву“, Гл. ЗМ XXX, стр. 295—316, посебице стр. 305, прим. 2, затим стр. 302, 304, 306, 312).

У време када је Ђурђев предузео да прецизира карактер турске власти о ЦГ, наука је код нас дошла до ових резултата: 1) турска врховна власт над ЦГ је несумњиво утврђена; 2) становништво ЦГ има „права и повластице“, аутономне уредбе; 3) пуна унутрашња независност племена; 4) Црногорци имају још у старој српској држави статус влашки³ и то у основи преузима турска држава опорезујући их тзв. влашким дукатом, ресми-филури (Скок идући за Трухелком уводи термин „филуриције“). Томић је током своје студије изложио извесна права и обавезе

³ „Власи“, влашки статут — термин из српског средњевековног права — означава социјални сталеж сточара код Срба, са посебним сталешким статусом. У почетку „Влах“ је значило Роман, дакле имало је етничко обележје. У повељама босанског бана Нинослава, почев од прве 1214/17, три пута се супротставља Србин (= Босанац) Влаху, тј. Дубровчанину. Дакле, бан своје поданике „Србе“ супротставља Власима = Романима. Врло брзо ово етничко обележје се губи, и у српским средње-вековним споменицима углавном има чисто сталешко обележје, не етничко. До тога је свакако дошло отуда што су у почетку, по нашем доласку на Балкан, староседеоци Романи били потиснути у планине и тако приморани да се баве претежно сточарским послом. И за време Трајка остао је тај сталешки назив у употреби. И насељавање тзв. Војне Границе у Хрватској и Славонији у току XVI в. и даље врши се под именом „Срба“ или „Рашана“ или „Влаха“. У документима Рад. Лопач-

Црногораца. *Обавеза ратовања* (стр. 62—3) може се утврдити несумњиво тек за XVII в. и она се сводила на одбрану уже Црне Горе (= ослобођени обавезе да Турцима помажу ван Црне Горе“ = нарочита повластица); изузетно, обавеза је била шира ако је долазио сераскер са султановим налогом, у ком случају су морали да иду и изван Црне Горе. Ратовало се на *смену* (стр. 63, прим. 118) — то потсећа на арбанашке обавезе. У једном случају његушки одред је бројао 150 људи у првој смени од укупно 480 (број према Боличином попису), дакле отприлике свака смена је износила по једну трећину (Томић, стр. 59, прим. 106). Друга је обавеза „дукат“ или *талир* од огњишта (Скокова ресми-филури). *Повластице* које наводи Томић су ове: 1) слободна територија од присуства органа турске власти — на тло ЦГ могао је ступити само онај који долази са изричним наређењем с Порте (стр. 64, прим. 119); 2) постоје органи управе појединих племена и опште-црногорски збор; 3) постоји унутрашње племенско суђење (ово по Новаковићу и Дучићу).

Писац почиње своју тезу излагањем два супротна гледишта или мишљења о односу ЦГ и отоманске власти (I, стр. 17—29). Једно од та два смо већ видели, друго, Томановићево („потпуна независност са спољном сувереношћу“) одавно је у науци напуштено. Ипак, Ђурђев је сматрао за потребно да оштро осуди Томановића и његове присталице. На томе се нећемо задржавати. Али писац је ту и тамо (стр. 21, 22, 23, 25, и још на више места) учинио неколико замерки Томићу на којима се ваља задржати. Најпре замера Томићу што само на једном месту говори о „правима и повластицама“ Црне Горе. Замерка свакако није на месту, јер је она код Томића изречена у закључку студије („Пол, однос“, стр. 94—107), после појединачног изношења повластица и обавеза. Томић је решавао питање врховне власти („у начелу“) и ништа више. Ближе одређивање карактера власти и аутономије (самоуправе или „фактичке власти“) оставио је као задатак који се тек има решавати. Чудно је да аутор замера Томићу што није решавао ствари које Томић није себи ни ставио у задатак.

шића о Војној Граници налазимо низ података о томе. Додајмо да се вера не поклапа са сталешком ознаком „влаха“: документи знају за владе католике, Рашане католике као и православне. Ови власи, тј. сточари ратници, имају привилегисан положај у организацији Војне Границе, од староседелаца се разликују језиком штокавским, тј. српским, поред посебног статуса. А. Старчевић, од кога потиче пејоративно значење „влах“ и „влашки“, и сам потиче од таквих досељеника, сточара-влаха. Чак према његовим биографима њему је као ђаку пребацивао професор-инспектор да говори „влашки“.

Овде чиним резерву. Наиме, саопштавам резултате наведених научника. Међутим, сматрам као несумњиво да су у Црној Гори постојале слободне племићке општине, какве су биле Љубибратићи, Паштровићи и низ других од Цетине до Бојане. Из њих се регрутује „дружина“ Немањића у походима на Македонију.

Томић није био вербалиста који стварно решавање проблема замењује вербалистичком фразеологијом причајући о аутономији, правима и повластицама уопште, место да утврђује њихову садржину, опсег итд. Томић је уочио факт, скренуо пажњу на њега, али видећи колико је проблем сложен и тежак, није се усуђивао да уђе у њега. На истом месту (стр. 19) Ђурђев чини још једну замерку Томићу: „Друго што треба истаћи јест то да Томић развитак тих „права и повластица“ доводи у зависност од прилика у самој Турској и спољашњих прилика; отпор народа Црне Горе према турској власти код њега не долази у обзир“. Да искључимо сваки неспоразум, нагласимо овде да ни Ђурђев не наводи никакве доказе за своје тврђење. Ако је реч о извесном отпору народа у периоду од 1496 па све до Скендербега Црнојевића, па чак и за време његовог живота, онда Ђурђев има право. Али тај отпор није могао ни у чему утицати на претварање Црне Горе у област са „великом аутономијом“, што се по Томићу и Ђурђеву догодило тек крајем XVI в. или, да будемо још прецизнији, „негде за време Кипарског рата (1570—73)“ (стр. 115). Какав је отпор претходно том давању повластица 1570—3, о томе Ђурђев не говори нигде у својој тези. Зато ни та замерка не стоји. Додајмо одмах да Ђурђев није посветио довољно пажње ни отпору народа у периоду када га је било (о томе касније). Отпор, незадовољство, извесно самостално иступање Црне Горе у првом периоду заслужили су нарочиту обраду, можда чак и једно поглавље (макар и најкраће). Место ту и тамо голих тврђења требало је томе питању посветити више пажње.

С друге стране, Ђурђев одбацује без дискусије мишљење Јагоша Јовановића да Турци нису имали стварне власти у Црној Гори. „Стварна власт је остала у неприступачним крајевима Горње Зете, тада већ Црне Горе, у рукама племенских главара“. За ово гледиште које је — по Ђурђеву — поставио Ђ. Лазаревић а после Јагоша Јовановића прихватио Жеравчић, наш писац неочекивано тврди да значи „враћање на позиције Лазара Томановића“, а то „претставља све друго само не решење питања“ (стр. 20 ин fine). То такође не стоји. Баш напротив, питање стварне власти на терену, у неприступачним или, чак, и приступачним пределима, долази у онај задатак који је оставио нашој историској науци Јован Томић. Од обима права и повластица које има народ (организован као племена или племенски савез) зависи и решење питања стварне власти у ЦГ. И не само од формалних права већ и од фактичког односа снага на терену. То је питање доиста врло сложено, јер и његово решење зависи од претходног решења низа других питања и односа, и не може се (и не сме) одмах, без претходног утврђивања њиховог, одбити теза Јагоша Јовановића. Овај негативни став према проблему „стварне власти“ симптоматичан је за писца, који неколико

страница даље наводи сведочанство мисионара Леонардија од 30. априла 1638 који тврди да је „ЦГ потчињена Турцима, али да је ипак она *уствари слободна*“. Ђурђев је подвукао ове речи, али није уочио да је то оно исто што тврди и Јагош Јовановић и др. Ако је ЦГ уствари слободна, онда то значи да стварна власт припада Црногорцима, јер садржина стварне слободе јесте стварна власт. Откуд ова два мерила? Необјашњиво је да он прима сведочанство Леонардија као добро обавештеног човека и сматра да је оно од велике важности, а одмах затим тврди да се Јагош Јовановић враћа на позиције Лазара Томановића када тврди у суштини то исто што и Леонарди.

У овом првом поглављу писац настоји да покаже којим путем треба поћи у разјашњавању питања турске власти. Наиме, он сматра да се противречност у изворима, од којих једни говоре да је Црна Гора слободна или да има слободу, док други показују присуство турских органа у ЦГ, може „рационално објаснити“ и да ће се укратко „извори који противрече сложити“. То нарочито важи за Сајфридово сведочанство (стр. 24). И, природно, он тешко замера Руварцу и Томићу који су „прешли олако преко неких аутентичних савремених сведочанстава“. Овде Ђурђев мисли не само на Сајфрида већ и на капетана Ренезија, чија би сведочанства по њему имала да помогну у решавању питања каква је била турска власт. И доиста, писац посвећује прилично простора, и не само простора већ и значаја, овим „сведочанствима“, помоћу којих он искрено верује да се може решити основно питање турске власти (стр. 21—27, 89—92, а затим тачности тврђења Сајфридових, тумачењу и интерпретирању Сајфрида и доказивању посвећује стр. 92—98). На вредност Сајфрида врагићемо се опет касније, али овде ваља подвући једну интересантну ствар која даје карактер читавом раду. За писца су сведочанства два странца (од којих један никада није био у Црној Гори нити имао додира са Црном Гором) врло значајна за доношење закључка „каква је турска власт у ЦГ“. Дакле два гола тврђења која се нашироко тумаче и објашњава шта су хтела да кажу, како се треба да разуме реч „слобода“ Некада се веровало да се филолошким тумачењем може постићи врло много, чак све решити.

II Положај ЦГ после 1496 г. (одлазак Ђурђа Црнојевића) је изнет отприлике онако како нам је већ познато из Томићевих радова. Нови материјал који доноси писац потврђује оно што нам је познато, али не уноси никакву светлост нити за период од 1496—99 нити за период од 1499—1513 (1514, када је дошао Скендербег Црнојевић). Једино сазнајемо да се приликом прављења дефтера 1496/7 прави посебан дефтер за Црну Гору (стр. 30). Ђурђев сматра да је ЦГ год. 1499 „припојена сасвим Скадарском санцаку“. Њом управља, саопштава нам даље писац, *суба-*

ша или војвода Црне Горе, који је муслиман и станује у Жабљаку. Он потсећа на оног који је постојао за време Стевана Црнојевића (Санудо I, 15). Али ако је војвода на периферији ЦГ, ако је његова власт осим обезбеђења наплате харача (што није сигурно) (види „Санудо“ I, 109) издавање пасоша (слободног пролаза) за турску државу, претстављање Турске — у погледу ЦГ — пред млетачким властима, онда се питамо: шта се дешава у ЦГ? Постоји ли домаћа власт? Ако постоји, како је организована? И обрратно, ако ње нема, писац је дужан да нам каже каква је власт турска (уколико је она једина на терену). Ђурђев каже (стр. 35) да је положај ЦГ после одласка Ђурђа Црнојевића, „односно тачније после уклањања Стевана Црнојевића (1499), био исти као и сваке друге земље на нашој територији коју су заузели Турци“. Његов главни аргуменат: „тада (су) били уведени спахиски тимари и дажбине спахиски тимари, као и порези и дажбине које је плаћала раја у свима крајевима Османске империје где је уведен пуни тимарски систем“. Да ли доиста тако стоје ствари? Најпре, томе се противи оно што сам писац говори о тимарима у ЦГ (стр. 32/33) у истом поглављу. Додуше, Ђурђев на основу канунаме од 1523 излаже аграрне односе и фискалне терете Црногораца, говори о спахиском праву монопола приликом продаје вина. Иако то све стоји у канунама, принуђени смо да посумњамо да те уводне речи канунаме доиста приказују стварно стање. Јер по уводним речима могло би се закључити да су сељаци (у ствари огромном већином сточари) плаћали десетак (= ушур). У то сумња и сам Ђурђев, јер ни он не верује да су „сви становници Црне Горе — зависни сељаци“. Његова сумња је оправдана, као и разлози које наводи. Доиста, три тимара за читаву Црну Гору је сувише мало; кад додамо да један од та три тимара обухвата само једно село, онда би остало да читава ЦГ припада двојици спахија. Доиста невероватно. И домишљање Ђурђево да су и та двојица спахија домаћи људи биће сасвим на свом месту. Њихови тимари су нам непознати. Дефтер од 1523 не прави ни алузију на њихов бивши тимар. Врло вероватно да је тимар био приход у новцу а не подвргавање земљорадника, јер и та двојица спахија не разликују се у суштини од кнезова или муселема. Зато ће пре бити да су Црногорци отпочетка, тј. од 1496/7, привилегисана раја, слободни сељаци. „Спахијин“ тимар је део филирије уступљен за вршење „царске службе“. А уводне речи ка-

нунаме или одбацили као општу фразу или пртпоставити да се односе на неки други попис (можда за време бекства Ивана Црнојевића 1479—1481).⁴ Другачији поступак турских власти у једној граничној области, у суседству непријатељских Млетака, био би неразумљив и супротан отоманској вештој политици придобијања домаћег становништва.

У прилогу те политике придобијања домаћег становништва говори и велики број муселема⁵ у којима аутор види, сасвим исправно, кнезове.⁶ После статистичког описа имовине црногорских манастира (стр. 33—34), из којих излази да је црква остала углавном недирнута, и Ђурђев анализира, доста некритички, од-

⁴ Који је то стари дефтер на који алудирају пописивачи ЦГ? Писац мисли да ће то бити онај из 1497. То није тако сигурно. Речи у попису „Раније, када је Црна Гора освојена, па када је пописана и дефтер начињен“ (Радови II, I, стр. 182, прим. 74) пре би указивале на период од 1479 — јуна 1481 (када се вратио Иван Црнојевић). Црна Гора је само тада била освојена. Речи „Раније, када је ЦГ била освојена...“ требало би да се односе на то доба, јер о неком освајању 1496/7 не може бити говора према познатим изворима. Разуме се, уколико речи из увода дефтера узмемо као конкретан опис ситуације у којој се одигравао први попис. Међутим, није искључено да пописивач убацује једну уобичајену формулу која се односи на већину земаља на Балкану. А да је могло бити неког ранијег пописа, на то би указивало и тврђење Феризбега крајем 1496 да је он и раније наплаћивао неке дажбине у ЦГ (Санудо I, стр. 4 »Da Cataro letere e come ina materia di Zernovich e daciј chel Sanzacho di Scutari Perisacha havia manda a scuoder dicendo cusi haver fato per il pasado...«), а то би управо говорило за неки ранији попис ЦГ, макар и сумаран, јер се ради о тачно одређеним дажбинама, „дацијама“ (свакако Жупа и царина пред Котором) у којима су Млечани директно били заинтересовани. Опирање млетачког провидура у овом погледу не долази због стварања новог стања већ због тежње да искористи одлазак Ђурђа Црнојевића ради промене односа у своју корист. Млетачка Република покушава да добије посед Ђурђев на тај начин што ће плаћати оно што је он плаћао Великом Господару »cum eamet pensione seu recognitione quam exhibebat prefatus D. Georgius (Томић, Глас LX, 100—101). Из овога видимо да статус ЦГ од 1482 није много јасан. Постепено улажење и продирање Турака још мање је јасно. Али најмање нам је јасна власт Турака. Односи ЦГ према Турцима су само „у начелу“ решавани. Од Томића нисмо много напред кренули. Нажалост, Ђурђев као турколог сем пореских дефтера није донео неки нов материјал који би у односе црногорско-турске бацили јасну светлост и тако попунили празнине у нашем знању.

⁵ в. Записи за 1940 и излагања Ђурђева о муселему.

⁶ Ђурђев тумачи *müsselem* = ослобођен свих пореза и дажбина. Први је код нас дао то тумачење, с позивом на Хапера, Стојан Новаковић у расправи „Српска баштина у старијим турским законима“. В. 1892, стр. 20—1: „Вредно је још да забележим да су се овако од дажбина ради неке дужности ослобођени људи звали Моселем. У томе мислим да је корен Муселина, села до Шапца, које се пређе сматрало као део Шапца, а не као право село. И М. Ђ. Милићевић ми рече да се Муселини зове сад једна махала његова села Рипња, коју нађох забележену као засебно село на аустриској карти од 1718 г.“

редбе о глобама и казнама из канунаме. Он верује да су те глобе примењиване. То је и тешко примити и против тога говори: а) снажно племенско устројство ЦГ; б) тужбе Скендербега Црнојевића Млечићима на „злочинце“ који беже. Управо овде треба да се задржимо на озбиљном пропусту писца. Статус ЦГ није био обичан статус ма кога краја наше земље подвргнутог Турцима. Не само подвргнутог спахијама (за мене је и он слободан сељак, али о томе на другом месту и другом приликом; раја није западноевропски кмет: то је слободан сељак), већ и филуриције, тзв. привилегисана раја. Црна Гора има нешто више и од привилегисане раје смедеревског санџака или било ког другог. Теза Ђурђева је овде обратна (стр. 35, 118, 135). Он мисли да је ЦГ приликом коначног заузимања била подвргнута пуној власти турских феудалаца.

Да видимо шта кажу извори. Ма како они били оскудни и мршави, ипак ту и тамо пробијају подаци који директно или индиректно говоре да ЦГ већ тада има статус аутономни.

Прво. Опште прилике говоре за аутономни статус. ЦГ је гранична област у којој далеко пре 1499 налазимо јака племена као фактор унутрашњег живота. Томић је чак тврдио да Иван Црнојевић само посредује између племена, што је ипак претерано. Бар пример из суђења који наводи не говори то што је мислио Томић. Али племена постоје и она су значајан фактор. Поступак Мехмеда II према арбанашким (а свакако и нашим) племенима (потврда дарова Врањинском манастиру), све то указује да Турска ради на томе да придобије ова гранична племена и области. Најмање што се може очекивати од доласка Турака то је да положај становништва — сточара и земљорадника — неће бити тежи но што је био. Турци су чак гледали да он буде бољи и давали су извесне повластице, смањивали терете итд. Са својим смислом за широку империјалну политику Турци нису могли што друго учинити у ЦГ него водећи рачуна о суседству Млетачка с једне стране и јакој племенској аутономији с друге стране створити једно стање у коме ће они имати врховну власт, али за које ће имати интереса и црногорска племена. Такво стање у коме би племенски човек био задовољан јесте пуна унутрашња аутономија, слободни племенски живот. Ако тога нема, онда су могућна само два излаза: сеоба племена или њихово потпуно растакање и нестајање. Чињеница да су племена остала значајан елемент у ЦГ чак у 19 веку говори сама за себе више но сва мудровања. Да су Турци имали пуну власт у ЦГ у току 16 века (без обзира на филурицијски статус), племена би се расточила. Племенска организација не може постојати упоредо са другом влашћу, другом паралелном влашћу, а најмање бити субординирана у свом унутрашњем животу. Прелазак на ислам у 16 веку није угрожавао племе јер је племенска веза била и тада (као и

дубоко у 17 в.) јача. Друго. Из извештаја млетачких провидура прибележених код Сануда добијамо отприлике ову слику. Питање *Жупе* (Грбља) је предмет вишеструких разговора не само између Турака и Млетака већ и између самих *Жупљана* и Млетака. *Жупљани* редовно постављају питање своје аутономије (Санудо I, 51, 54/55, 58). Услови и тачке уговора које помиње млетачки Сенат не могу друго значити и то су уствари преговори са колективима, университа. И кад су се први пут определили за Турке, Грбљани су то учинили јер нису хтели да буду подложници и кметови Которана (јуна 1497). Исти је случај и са два велика села о којима говоре Санудо (I, 9) и Малипијеро (код Томића цитиран Глас 60, стр. 100—101): оба села траже унутрашњу аутономију са једним претставником (оба писца обележавају га као „ректора“) млетачке власти кога би она плаћала; села су пристајала да нешто плате и за земљу, али то би плаћала као колектив, универсирад, општина, а не као кметови. Услед противљења Которана који су се позивали на привилегије српских владара као и Млетачке Републике, преговори су прекинути и оба села су се предала Турцима »et si feno so i sarazarik«. Исти је случај са *Паштровићима*. Њима Феризбег нуди привилегије („велике ствари“) ако се подвргну Турцима. Паштровићи су послали аутентичну понуду писану свакако српски (Феризбег пише и Котору на српском језику па чак и самим Млецима, I, 28). И доиста, чим је стигао поновни извештај да су Паштровићи спремни да се споразумеју са Бали-војводом који им се такође обратио писмом, Млеци решавају да поново потврде привилегије Паштровића и да им се пошаље двеста стара жита и двеста стара проса (Санудо I, 103, 105/6, 108). Млеци дакле осим привилегија шаљу и хлеб. *Да ли је могућно да је другачије било са Црногорцима?* Зар је доласком Турака нестала свака унутрашња организација, аутономија племена и скупа племена? То би било чудно и необјашњиво. Чудно с обзиром на вешту политику Османлија према становништву које жели да придобије, као што то видимо да раде у погледу Паштровића. Необјашњиво би било да се Турци труде да придобију малене Паштровиће (којима обећавају „велике ствари“) а да Црногорце којих има 6000 одраслих и способних за ратовање претварају у обичну рају и да им униште аутономни живот подвргавањем управи једног турског субаше. Томић је тачно забележио да се Стеван Црнојевић не запажа у ЦГ. То се да објаснити не само присуством субаше или војводе већ и све већом самосталношћу племена и племенске групе читаве Црне Горе. Не желим да чиним никакве претпоставке, али чињеница је да прелазак Стеванов у Скадар није изазвао никакав покрет у ЦГ. Човек кога нико не примећује а за кога се каже да је „узео власт“ брату, да „влада“ у ЦГ, не значи ништа друго него да је потиснут од племена. Он није као Ђурђе имао дружину, дакле ни снаге да се племенима наметне. **Турски војвода је прет-**

ставник Турске пред племенима, и обратно — он скупа са племенским главарима претставља Црну Гору и њене интересе пред Турцима, посебице пред санџаком. За ово мишљење говори неколико момената. У Црној Гори постоји и после 1499 збор као општецрногорска власт и орган. За њега знају и Млечићи. 15 октобра 1500 јавља которски провидур: „Црногорци данас треба да сазову свој збор тј. сакупити се заједно и већати шта треба да чине“ (Ferisbei ha fato rifieschar el comanda mento a tuti quei dil paese menazando venir a dani di Cataro, e ha fato comandamento fazino tute nete le strade vien de li e cusi fano; e quei di Montenegro ozi dieno chiamar el suo sboro zoe redursi insieme e consular quello dieno far; lui Proveditor non resta meterli im paura per — bon rispeto ha tenuto la dita galia... Санудо I, 149). Дакле млетачки провидур зна за општецрногорски орган — збор, чак он објашњава Сињорији шта то значи и саопштава не само датум већ и дневни ред. Док се остали покоравају Феризбеговој наредби, дотле Црногорци већају шта да чине. Како је то могућно? То је могућно јер су организовани као племена и збор је општеплеменски орган. Али то је могућно и зато што нема Турака ни стварне турске власти у Црној Гори. И доиста, Турака нема у Црној Гори ни тада (у време „освајања“), али ни касније. Претставник турске власти је на периферији ЦГ. У Жупи налазимо само четворицу у једном критичном моменту (спор са Млечима и пристајање Жупе уз Турке (Санудо I, 11; август 1497). Зар су они власт или њен симбол као заштита од Млетака? Биће свакако ово друго. Када је убијен амалдар (I, 36; вест од 29 априла и 5 маја 1499), провидур помиње новскога војводу; вели да је писао Феризбегу, али овај је отпутовао у рат. О црногорском војводи ни помена. То не значи да не постоји, али га нема у ЦГ нити га провидур узима у обзир. 1510 г. имамо један интересантан случај. У писму од 18 априла провидур јавља да је скадарски санџак дошао у Подгорицу са многим коњаницима и пешацима да би ушао у ЦГ с намером да силом прикупи 22 аспре по породици ради градње у Цариграду. Како Црногорци нису хтели да плате, санџак се није усудио да уђе у ЦГ, јер су Црногорци једнодушно устали и заузели пролазе и кланце (Санудо I, 338). Ово указује на постојање домаће организације власти; сам став борбене спремности дошао је несумњиво после одлуке општеплеменског органа — збора. Али исто тако овај факт показује да Турака практично нема у ЦГ. Њих нећемо наћи ни за време беговања Скендербега Црнојевића. Витури извештава Сињорију (20 јануара 1525) да је Скендербег дошао на састанак са 1000 Црногораца (пешаци) и 120 коњаника Турака (= муслимана), али ови су из Скадра и Херцегновог. (Санудо II, 194). Тако ће бити и после Скендербега Црнојевића. Контарини у извештају поднетом Сињорији (Томић, „Пол. однос“, стр. 29 и сл.) објашњава зашто није смео да предузме ништа против Жупе и, између осталог, навео

је шта би то могло довести до напада од „доброг дела Црне Горе“ (стр. 31, прим. 57); дакле ни Контарини не предвиђа долазак Турака већ само једног дела ЦГ; напад на Црну Гору могао би изазвати долазак турске војске — и из овога смемо основано закључити да чак за време рата (Кипарски 1570—73) Турака нема у ЦГ, тим пре у време мира. Из овога доба имамо један врло интересантан податак који баца приличну светлост на прилике у ЦГ. То је случај Малатестин (стр. 31), који Томић не описује најтачније. Наиме, када је Малатеста кренуо уз планину доживео је тежак контранапад од Црногораца и малог броја Турака. Под овим другим свакако треба схватити домаће муслимане, дакле опет Црногорце. У сваком случају овде је важно да Црногорци тек када су нападнути одбијају млетачки напад. Томић је схватио да Турци овде воде главну реч и да они имају уза себе Црногорце. На то га је навела и тврдња у истом тексту да су Турци постављали заседе чак близу самога Котора. Посреди је уобичајена појава племенског ратовања (допунска ратна привреда) и пребацивање одговорности на Турке од стране црногорских главара. Тога су били често и Млечани свесни (Санудо I, 76). Контарини у вези са Жупљанима и Црногорцима јасно каже да би тек напад на ове могао довести до појаве Турака, а то је дубоки 16 век. Друга, кудикамо важнија појава из овога доба, јесте одлука Црногораца да носе храну за време рата у Котор, дакле за Кипарскога рата Црногорци имају потпуно самосталан став. То не значи да они не признају турску власт или да су прекинули са Турцима, али свакако показује колико је широка самоуправа, колико је слободан унутрашњи живот Црне Горе под турском врховном влашћу.

И преговори Црногораца са Млечићима 1499 и 1500, ма како били шутири подаци код Сануда, показују да се ради о једном колективу одређене физиономије, који поставља одређене услове и захтеве. Наш извор прави алузију на услове (*capitolare*) али их не саопштава. Ипак, према ономе што се одиграло са Жупом и она два села у првој половини 1497 г., јасно је да најмање што траже то је потпуна унутрашња аутономија. Другачије Црногорци нису имали интереса да траже промену врховне власти турске. Делегати Котора истичу у Млечима да Црна Гора има шест хиљада људи који би свакако имали да буду живи бедем граду. Разуме се да су Црногорци тражили поврх тога и друге ствари као 300 коња, доброг старешину (војсковођу), а многи од њих и „провизион“ (Сан. I, 85). У једном ранијем захтеву тражили су старешину са одредом (кустодија). Преговори се воде о војној страни односа. И ти преговори не изгледа да су тајна за Турке. Штавише, према једном податку из октобра 1499 уплићу се »alcuni Turchi« и за извесно време ствар је одложена. Изгледа да су тада Турци кренули у контраофанзиву, али не с војском већ дипломатским путем. Свакако да су лако успели да по-

ново придобију Црногорце (утолико пре што млетачке присталице преласком Ђурђа Црнојевића губе наду да га виде као *sarò* у својој средини) док се Млечани колебају и не усуђују се да донесу коначну одлуку. Али они — Турци — се не задовољавају само тим већ раде на томе да придобију и Паштровиће. У томе су једнога момента чак успели и которски провидур јавља да су Паштровићи пришли Турцима (I, 109, 110, 118 — мај или јун 1500 г.), али исте године млетачки провидур из Котора успева да изазове сумњу код Турака против Паштровића (убедивши их вероватно преко својих агената како га они обавештавају о покретима турских трупа), који немајући куд враћају се под врховну власт Сињорије. Али читава ова борба, дипломатисање око Паштровића, показује једно: најмање што Црногорци имају то је паштровићка аутономија и у оквиру тога морало се кретати извођење и закључивање нашег писца. Он, међутим, оглашава Црну Гору у покрајину подвргнуту феудалцима као и сваки други крај наше земље под отоманском влашћу. Аргументат су му уводне речи из канунаме дефтера од 1523. Већ он сам је оспорио тачност тога податка доказујући да је ЦГ морала имати филуриције отпочетка. Двојица спахија за које је с разлогом закључио да су хришћани могли су имати тимар у делу филурије и тешко да су друго што имали. И доиста, по једној висти из 1500 (Санудо I, 109) сазнајемо да постоји нарочити сабирач харача у ЦГ — *»unde quello seodeva per il Turco el carazo in Montenegro non se e fidato et e fuzito a Scutari e a dito chi e fidel dil Sig (nor) li porti li danari«*. — Зар би то било могућно (тј. бекство харачлије у Скадар, можда у страху од Црногораца) да су посреди „феудалцима подвргнути сељаци“?

Најзад, има један озбиљан пропуст пишчев у анализи положаја Црногораца у XVI веку. На више места он наглашава да је врло сличан са положајем сточара-филуриција у другим крајевима (стр. 93—94, 113 и сл.). Разлике у теретима или глобама сувише су незнатне према једној врло крупној. О тој крупној разлици Ђурђев не говори ништа. Додуше, постојање те разлике је тако значајно да практично упоређивање са општим влашким статусом чини више него сумњивим. *Црногорска канунама из 1523 као ни она из 1570 не говори ништа о војним обавезама Црногораца*. Из Томићевих студија не може се извући ни један изворни податак у прилог војне обавезе. Чак за период 1570—3 он наводи да су Црногорци одлучили да сносе храну у Котор. Томићево тврђење да у рату 1538—40 под морлацима ваља разумети Црногорце није убедљиво, не само стога што су то могли бити Брђани, Малесија код којих нам је позната та обавеза (Новаковић, „Турско царство“, стр. 192 и сл.), већ и стога што не наводи изворни материјал него позније историје тога рата. Али најважнији извор — онај који је привео и превео сам Ђурђев — ћу-

ти о тој обавези. Писац је преко тога прешао и то му је озбиљан недостатак. Код извора које је он, као турколог, пронашао и пре-вео — овакав пропуст је необјашњив и без оправдања. Преко тога момента он није смео да пређе јер то је управо материја која чини суштину евентуалне контрапрестације Црногораца. Претпоставимо (јер засада доказа нема) да су Црногорци били обавезни да ратују и у XVI в. То је сасвим могућно логички претпоставити. Ако ништа друго, морали су бранити своју земљу од евентуалног напада непријатеља (сл. Малатесте-Томић, стр. 32 и прим. 59). Питање за историчара било је: на чему се заснива ова обавеза (понављамо: ако постоји)? Кад канунама ћути, да ли не постоји неки други изворни податак, можда формални или неформални споразум са султаном или овлашћеним претставником султана, нешто слично оном што Феризбег чини са Паштровићима? Смемо ли то претпоставити? Ова питања не би смела да се избегавају. Ако пођемо од претпоставке да та обавеза није уопште постојала, онда је била дужност писца да то истакне као нарочиту привилегију Црне Горе. Било једно било друго, о томе се морало говорити у овом раду. У сваком случају статус Црне Горе излази из оквира обичне филурициске аутономије.

Да поновимо ону Томићеву констатацију („Глас“ 62, стр. 50 и сл.) о континуитету односа Млечића и Црне Горе од 1482 до закључно са ступањем Феризбега на место Црнојевића. Долазак Феризбега као претставника турске државе ништа не мења у тим односима (спец. стр. 53). Шта то значи? У вези са постојањем општеплеменских органа (з б о р), самосталним иступањем Црногораца као колектива, не може се друго закључити до да ЦГ у суштини има и даље своју пуну унутрашњу аутономију, да је унутрашња слобода племена чак већа под Турцима, јер нема Црнојевића, тј. једног династе, окруженог дружином, присталицама, евентуалним незадовољним слабијим братствима у појединим племенима, који може да угрози слободни унутрашњи живот. Интерес Турака је: а) наплата пореза; б) чување интегритета империје. Унутрашњи живот Црне Горе — донде док признаје врховну власт — није интересовао Турке. Уколико би пак акција Црногораца претила да доведе у опасност један од та два интереса, онда би Турска интервенисала (жалбе Млечића и сл.).

И доиста, долазак Скендербега Црнојевића као да погоршава положај Црногораца. Настаје једна промена нагоре. То је природно, јер он је не само санцак-бег већ и Црнојевић. Он се налази на терену који познаје и он је несумњиво претстављао опасност за унутрашњу слободу Црне Горе. Отпор се јавио на два плана. У једном случају (Санудо II, 68, фебруар 1520 — можда и јануар исте године) било је озбиљног бунта јер су морали доћи Турци у Црну Гору да савлађују побуњенике — »Da Cataro di S. Vicenzo Trum Rector e Provedador fo lettere come quelli

Turchi venuti a Montenegro havendo brusato ville et fato assa cosse per domar quelli non voleano star soto el Signor Turcho. . .«. И бројна бекства Црногораца на млетачку територију ускоро по доласку Скендербега потврђују да је он доиста претстављао опасност за унутрашњу слободу Црногораца. Ђурђев мисли да су посреди 800 људи. Биће то ипак претерано, јер је срачунавање извршено према цифри од 500 дуката коју наводи Скендербег као штету султанову, а та је цифра само петит парничара, не егзактна чињеница. А осим тога, у ту цифру улазе и санџак-бегове глобе, јер беже и „злочинци и неверници“ Број од 800 претстављао би више од 13% одраслих мушкараца (млетачки провидури сматрају да ЦГ има 6000 одраслих; најзад бегунци су смештени на уском простору од Котора до Улциња. Тешко да би се толики број могао ту сместити а да не изазове озбиљне проблеме код млетачких власти о којима би свакако остало трага). Колико год да је било бегунаца остаје чињеница да и то несумњиво претставља једну форму отпора према Скендербегу који је, хтевши да примени овлашћења из канунаме у погледу својих прихода (нарочито глобе!), ударао на већ формирану унутрашњу аутономију ЦГ. После смрти Скендербега налазимо опет „Војводу Црне Горе“, а Црну Гору у саставу Скадарског санџаката. Свакако да је ЦГ тада дошла до потпуније аутономије, јер војвода није никада претстављао опасност за њу као један Црнојевић. Уколико је био домаћи човек (муслиман-Црногорац), вероватно да се осећао ближи осталим Црногорцима (племенска веза) и претстављао је заштиту према Турцима. Појава позната из историје Малесије и у 19 в. Додајмо да и податак из Цетињског христовуља из 1527 г. (Јастребов, Гл. СУД, књ. 47, стр. 228—229) говори о очувању судске аутономије, јер одлуку о граници донела су 24 властелина (= душевника-поротника). Ту одлуку су Скендербег и кадија само потврдили. Што се тиче привреде и баштинских односа, писац није дао један целовит приказ. Углавном се задржава на анализи података из дефтера и то чини прилично сумарно. Можемо да зажалимо што није био исцрпнији. Удео старе феудалне баштине у привреди ЦГ не изгледа да узима неко значајније место. Парцеле које припадају манастирима или се налазе на хасу (даване на 1/3, 1/4) или чак и на наполицу у поређењу са осталом привредом — која је претежно сточарска — не значе много. Терети на отуђеним парцелама са хасаземље показују да је све то ситно и малено. Уговори о њиховој обради немају више феудални карактер иако су ти односи феудалнога порекла (из старе српске државе). Аутор не анализира племенски живот (макар и у крајњој линији) на бази привредног развика. Аутор је морао да да бар скицу аграрних односа под Котором, племенску привреду и племенску организацију. То би помогло да се схвати зашто Грбаљ и она два села иду радије под Турке но под Котор. Али не само то. Познавање материјалних

услова живота племена омогућило би и помогло да се схвати зашто се племе не може замислити без широког аутономног живота и уз остале податке — ту и тамо расуте код Сануда — он би свакако учио да се овде — ЦРНА ГОРА — не ради и не може радити о области „која својим повластицама није много изашла из нормалног турског уређења“. Напротив, ради се о области која је врло привилегисана. Ђурђев овде даје прилог једном нерешеном питању наше историје и као историчару замерка му се мора учинити и поред свег разумевања које морамо имати.

III Ђурђев је питању турске власти (врховне) посветио највећи део тезе, доказујући да је ЦГ признавала турску власт. У првом ставу IV поглавља тврди се да је ЦГ после Скендербега остала под турском влашћу до Морејског рата, а у другом да су Млечани сматрали ЦГ турском територијом и да је то доказао Јован Томић, који је „донео толико доказа о томе да то није потребно поново доказивати“. Томићеве тезе нико не оспорава. Проблем је: одредити аутономију ЦГ, карактер власти. И само уколико је аутор доиста нешто у том правцу урадио, на томе се ваља задржати. Материјал који доноси у овом поглављу (углавном из турских дефтера јер остало је познато) потврђује оно што је и Томић доказивао о границама ЦГ. То је корисно и потврђује тачност основне тезе Томићеве, али Ђурђев је то већ објавио раније у једноме чланку („О доласку црногорског владике Пахомија“... Ист. часопис II, спец. стр. 136—138). Дефтерски материјал је врло лепо допунио наша знања о границама ЦГ и то је несумњиво заслуга Ђурђева. Турски дефтери пружају нам сигурност. Али осим фактографског материјала у овом поглављу писац је рекао и неке ствари на којима се морамо задржати. Ђурђев осуђује оне који говоре да је ЦГ у XVI и XVII в. била „дефакто независна земља“ или тврде да је чак била *с т в а р н о* слободна. „Пре се тврдило да су у XVI и XVII веку црногорски митрополити владали Црном Гором, а сигурно је из историјских извора да су они признавали турску власт. Сада неки црногорски историчари тврде да је власт имао у рукама народ под вођством племенских главара, а сигурно је доказано да су племенски главари признавали турску власт“ (стр. 54). Зашто би једно искључивало друго? Зашто да власт није у рукама народа? Кнез Милош добија власт на основу усменог споразума са Марашли Али-пашом. Правна база је тзв. Белички споразум. За врло кратко време кнез Милош, који несумњиво *признаје турску власт*, долази до такве моћи и снаге у земљи да се може говорити о двојству власти. Али његова фактичка власт је тако велика (пре 1833) да он постаје фактор и према спахијама, тј. „феудалцима којима су сељаци директно потчињени“, јер Србија у том периоду има спахије, турске гарнизоне, муслиманско становништво (делимично) још по градовима а негде и по селима. Дакле, ситуација за „власт главара“ Србије, рекло би се (а и јесте), да-

леко је неповољнија но у ЦГ, у којој у XVI в. нема турске посаде (сем неважног и перифериског Жабљака са војводом). Па ипак, кнез Милош има стварну власт, чак је она стварно слободна (не правно). Спахије траже „везу“ са кнезом Милошем, траже његову наклоност (опширно код Гавриловића). Штавише, постоји управна и судска организација, и поврх тога налазимо и уредбодавну и законодавну власт. Неоспорно је и доказано је да у том периоду постоји турска власт (формално: више него само врховна). Да ли то стоји у супротности са сликом коју сам оцртао у погледу домаће власти у Србији? Пођимо четрдесет година напред, у Уставобранитељски период: слика се мења. Правно, Србија је вазална земља, са страним конзулима, па ипак турски фактички утицај није мањи но за кнеза Милоша, чак је и већи (у погледу врховне управе). Међутим, спахија одавно нема: сви терети Турцима плаћају се отсеком годишње. У периоду 1858—68 слика се мења. Полазна тачка је тзв. Турски устав од 1838 са хаџишерифима, али земља је независна не само у унутрашњој политици већ и у спољашњој. Међутим, формално кнез Михајло признаје власт султана, плаћа се годишњи трибут, а паша седи у Београдској тврђави (до 1867). Да ли једно искључује друго? Проблем који расправља Ђурђев спада у друштвену и правну историју. Очевидно је да је морао направити један озбиљнији напор. Како се може говорити о проблему аутономије, чак велике, широке аутономије у ЦГ, а у исто време написати овакве речи! И то није једино место на коме срећемо оваква тврђења. Већ на почетку свога рада он је априори одбацио могућност да је власт била стварно у рукама племенских главара. Уствари, то је био предмет његове тезе и тек после расправљања смео је да даје одговор. Међутим, овим својим негативним ставом на почетку рада, према садржини овога проблема и тезе, а затим овим логично инкохерентним тврђењима, он нам јасно показује да не мисли да улази у суштину проблема.

Следеће поглавље (V: Положај ЦГ после Скендер-бега Црнојевића до осамдесетих година XVI века) писано је на основу новог материјала. На почетку аутор напомиње како је ЦГ била под турском врховном влашћу до Морејског рата. У међувремену Ђурђев је дошао до новог материјала. То су дефтери из 1529—36 и 1570. Ова глава је наставак главе II и III и даје статистичко упоређење прихода султана, санџака, број кућа и баштина. То је врло драгоцен материјал за правну и финансиску историју и Ђурђев је врло добро урадио што га је унео у тезу. Али овде није јасно поставио појмове о феудализму уопште, а посебно о турском спахилуку. Појаву муслимана у дефтерима — последица иначе врло спорог преласка на ислам (појава коју констатујемо и у Сарајеву из тога периода — 1555—1568) — он карактерише као продор турских феудалаца и војника у ЦГ. Најпре, то су већином (ако не сви) домаћи, наши људи; друго: они држе сељач-

ке баштине и куће на које плаћају редовне дажбине. Напр.: „У селу Пиранићу бивша „њива“ (мезра'а) Црнојевића уписана је у посед четири хришћанина и Мурата сина Абдулахова“; други пример (узет са стране 67): „У селу Горње Добро уписан је „чифтлик“ војводе Хизира, хаса земин, годишње 50 (акчи)“. Зашто ови и остали слични подаци треба да значе почетак продирања турских феудалаца и војника у ЦГ? Ђурђев наводи: „дошавши у посед било ранијих поседа санџак-бега било тиме што су образовани чифтлици“. Ко је дошао у посед, да ли турски феудалци? У првом примеру 4 хришћанина и један муслиман (он је син Абдулаха, дакле тек је он прешао на ислам) држе бившу њиву Црнојевића, дакле по првасходству добро по пореклу феудално. Јесу ли сви они феудалци, и то турски, или је то њихов рођак (брат, братственик) муслиман? Зашто би он био а они не? Да ли је пак само он феудалац, а шта они фигурирају поред њега? Све су то питања од значаја. „У селу Понарима — из исте групе — су три куће уписане на муслимане, а свега има десет кућа“. Она тројица су сваког рајети и ништа мање привилегисани (док су у племену и братству у ЦГ) од осталих својих братственика хришћанске вероисповести. Како куповина једне парцеле са санџаковог хаса (уз плаћање уобичајене тапије) може да значи стварање феуда и феудалца? Или узмимо већ поменути чифтлик војводе Хизира који би ваљда требало да буде доказ „образовања чифтлика“. Како се одиграо тај процес чифтличења и где су докази? Зар сама реч чифтлик треба да замени доказ о крупном социјалном процесу? Где су чивчије, има ли их уопште или треба да позовемо у помоћ машту? И зашто би то био феудални посед уопште? Са гледишта турског баштинског поретка овде не постоји никакав феуд, никаква феудална баштина, већ посед сличан рајетском. Наш славни војвода Хизир са својим чифтликом стоји у односу према држави, према пореским органима њеним (или закупцу порезе, или лицима којима држава даје награду на тај начин што им уступа своја пореска потраживања) као и обичан рајет и он нема никаква већа права на ту земљу од сваког другог обичног рајетина. Дакле, он нема мулк већ мириско право наследног плодуживања. Без дозволе не може отуђити и мора платити тапију, ако три године не плати по 50 (свега 150) акчи, тај ће му чифтлик бити одузет, итд. итд. Ако место овог нашег војводе ставимо као власника чифтлика моћног великог везира у то време, Мехмед-пашу Соколовића, онда уколико би велики везир хтео овакав посед да отуђи, он то не може учинити баш као и обичан рајетин већ мора тражити сагласност надлежног органа; ако је тај чифтлик у границама тимара једнога спахије, онда ће моћни велики везир (његов заступник) тражити сагласност маленог спахије. Овде је Ђурђев на кривом путу. Феудалац је категорија јавнога и сталешкога права (првенствено), а чифтлик и чифтлик-сахибија је економска и социјална кате-

горија. Он у турском државном и баштинском поретку није феудалац, нарочито не у овом периоду. Интересантно би било да нам је и Ђурђев ближе одредио какав је то војвода и шта је његова улефа, је ли то неки спахилук. Ако јесте, где се налази, или је можда добио право да задржи изванредан део наплаћене филурије, или оне две аспре од филурије? Тај однос бисмо некако могли да подведемо под „феудализам своје врсте“. Али муслимански чифтлици, баштине и сл. нису продор турских феудалаца.

Погрешна је и оцена значаја исламизације за друштвену историју Црне Горе у овом периоду (XVI и XVII в.). Да је Ђурђев проучио братство и племе, кућу и род, онда би схватио да у племенском друштву верски моменат иде у задњи план: племенска веза је јача у периоду који обухвата његова теза.

IV Следеће поглавље требало би да буде централно, бар по наслову, „VI. Извори доказују да је постојала аутономија ЦГ крајем XVI и у XVII веку“ (стр. 71—88). Цело поглавље шесто испуњено је полемиком са противницима Руварац—Томићевих теза, а у закључку су побројане повластице и права која су нам позната из Томићевог рада („Политички однос...“ Б. 1904) и које смо побројали на почетку излагања хтевши да изнесемо до којих је резултата дошла наша историска наука пре тезе Ђурђева. Чак нису изнети ни сви подаци о турским и црногорским односима које налазимо код Томића; а поставке Стојана Новаковића нису уопште узете у обзир.

И у овом поглављу се тврди да су Црногорци признавали врховну власт турску. Ту општу тезу аутор разрађује у појединости и доказује да су и владике признавале турску власт (стр. 77—80); али не само они „него и главари који су уз владуку иступали као претставници народа“. Али тиме није речено каква је та турска власт, њена надлежност итд., јер и Дубровачка Република је признавала турску власт, и ректор и Мало вијеће и Вијеће умољених и Велико вијеће — сви су они признавали врховну власт Отоманске Империје; Република је имала повластицу да санџаци не долазе на њену територију итд., па ипак је бивало случајева да би званични турски претставник седео по недељу-две дана пред градом (у Вишњици — данас Св. Јаков), да је турски емин становао у граду (а не само пред градом), да би јаничари из Новог преко Конавала дошли у Дубровник „сербес“ и ту проводили неколико дана. Па зар то признање или кретање доказује нешто против основне тезе да је Дубровачка Република била слободна? Или зар се Република једном обраћала турским судским властима, угледним правницима и теолозима за мишљење и одлуку да би сузбила извесне претензије свога сизерена? Па ипак, Дубровник је имао пуну унутрашњу сувереност, а у великој мери и спољашњу. Штавише, Турци су претендовали да карач од 12.500 дуката терети људе и земљу. Зар је та правна

претензија мењала суштину ствари и односа? За нас би било значајно да знамо обим турске и домаће власти, њихову природу, карактер, квалитет узајамних односа. То није лако. То је знао и Јован Томић, који је зато рекао да треба много нових чињеница из доба које проучавамо, с једне стране, и добро познавање народног живота, племенског устројства итд., с друге стране. Ђурђев је у ранијим поглављима донео нешто нових чињеница из турских дефтера, али они за ово питање не дају много: то су порески терети, статистички попис људства, кућа и баштина; они су само нова потврда основне, начелне Томићеве тезе. Али из тога не можемо ништа извући за питање: каква је аутономија, која су права и повластице, иако писац каже да извори казују да је постојала аутономија. Који су то извори непознати и новопронађени? Много тога је већ познато. Ново је покушај интерпретације, јаче наглашавање неких момената код већ познатих чињеница. Ђурђев је осетио да постоји аутономно судство, али у тај проблем није ушао, као што није ушао ни у структуру црногорског друштва. А о надлежности тога аутономног судства нема ни помена. Да се ослонио као на почетну, полазну тачку, на оно што је написао Дучић пре осамдесет година, Ђурђев би могао да осети колико је то питање крупно и значајно за његову тезу („Црна Гора“, Биљешке архим. Н. Дучића, Гл. СУД, књ. 40, стр. 48—50). Он се задовољава да помене како постоје домаћи органи управе и судство, за што постоји и турско признавање тих органа у управи и суђењу. А шта би било да нема података о признавању од стране турских власти домаћег аутономног судства и управе? Зар онда они не би постојали? Уз то долази тврђење да није „чудно да се у ЦГ развило народно обичајно право“, пошто „из ових сведочанстава се види да је у ЦГ постојало аутономно судство, мање-више признато од турских власти“. Обичајно право развијало се независно и без везе са турским признањем свуда; тако исто и органи тога правосуђа, нарочито у области цивила. Практична предност тога обичајног права и органа судовања зависила је од структуре села, повезаности његових чланова и става који ће оно имати према турској власти. Зар нема обичајнога права тамо где „област није била изузета од директне власти турских феудалаца“ (стр. 86, прим. 30)? Нису по среди само мањи прекршаји него читаво наследно право (као обичајно) и остало обичајно право, које се развија насупрот шеријатским прописима о наслеђивању (штавише, у области Далмације и насупрот аустриским законима у XIX в., па чак и у XX в.; о томе Божишић, Зборник садашњих правних обичаја... 1874, стр. 334—335, одговори за Конавле, Макарску, Равне Котаре). Грешка је многих правника и неправника који прецењују вредност закона, фетви и сл. и не уочавају значај живог, реалног права (обичајног, судске праксе и сл.). Претерано је и мишљење о преостацима права српске средњевековне државе који се могу

наћи у црногорском обичајном праву. То се односи и на тврђење Шуфлаја (стр. 76, прим. 31), али то тек треба доказати подробном анализом. Иза истог имена често се крију различите установе. Порота, напр., у ЦГ није позната под тим именом ни као термин, али постоје оклетвеници. Сувише хипотетично тврђење Шуфлаја и овде писац прима као утврђену истину. То није доказ критичности коју он тако често истиче. Али било то старо српско обичајно право или српско државно право, то је морало бити другачије формулисано и истраживано: најпре дати друштво, његову структуру у ЦГ, форме његовог постојања и као једну од супраструктура тога друштвеног бића изнети право, судовање, управу, органе судства, управе. Ово последње имало се извести из оног првог — бића, па било оно племенско или територијална заједница, савез племена који стоји у извесном односу према Турцима (рецимо потчињености у крајњој линији). Тога, разуме се, нема, а то је задатак који је поставио Томић и који је прихватио Ђурђев; то би био огроман корак даље од Томића. Томић лојално каже да не улази ближе у питање карактера турске власти нити аутономије и објашњава разлоге, износи предислове итд. Ваља признати да је Томић свакако био јако застарео човек, постављао је многе захтеве за даље решавање тога питања. Из дискусије са Томановићем он је побијао само једно — да није постојала врховна турска власт, али ко је на терену имао фактичку, стварну власт, то није решавао. Такође није занемарио Томановићево наглашавање племенског бића у ЦГ и на крају своје студије, како смо већ рекли, упућивао је на правац који су обележили Дучић и Марко Миљанов („чиста традиција“). Томић је јасно осећао да нема предуслова за решавање тога питања у оно доба (пре педесет година). Најзад, тај проблем је био исувише сложен. Довољно је само видети како је студиозно осветлио однос Скендербега Црнојевића и Млетака. Иако оптуживан да гледа кроз млетачке наочари, он је овде несумњиво доказао да је Скендербег био у праву а не Млечи. На крају овога поглавља Ђурђев сумира Томићеве резултате и систематски набраја повластице, али не убраја домаће аутономно судство, органе управе.

Аутор главарима у ЦГ посвећује неколико речи. И пошто је казао да су муселеми — кнезови, да се „својство муселема наслеђивало и преносило са оца на сина“, доноси закључак: „Из овог распореда, а нарочито због чињенице да има у неким насељима више муселема који нису блиски рођаци, тешко би се могло закључити да су у време Скендербега Црнојевића муселеми (кнезови) у Црној Гори били главари племена и формираних кнежина. Ти подаци не говоре ни за ни против да су једни главари племена, други братстава. На основу, пак, распореда муселема и кнезова у дефтеру од 1570 Ђурђев мисли „да се из оваквог распореда може наслути да су се у ово време у извесним

крајевима ЦГ већ формирале кнежине“. На основу млетачких докумената који говоре о кнежинама и сведока поменутих у документима као кнезови (са титулом кнеза), он нам каже: „Ти кнезови имају титуле главара оних заједница које се обично називају племенима“. Затим утврђује да се подела на кнежине (млетачки назив »contee«) поклапа (углавном) са поделом на племена. Истиче постојање изразито племенских области. Тих неколико података допуњује још једним познатим: „у XVII в. се јавља титула спахије за неке главаре“. Затим набраја неколико спахија који су били главари читаве ЦГ, али о управној организацији ЦГ и значају таквог главара (његовој улози) за њу — ни речи. Место тога закључује: „Из сведочанства народне традиције јасно је да су спахије у ЦГ имали исту дужност као и остали кнезови, али да су имали и извесна феудална права“. За доказ феудалних права наводи да су једни сакупљали порез (харач) а други — Трновски Вујовићи — имали су право испаше у планини. *Службеност (сервитут) испаше*, можда дата као контрапрестација за наплаћивање порезе за рачун државе, постаје код нашег писца — феудално право. Уступљено право испаше у речнику Ђурђева постаје део суверене власти. Добија се утисак да је у Турској све феудалац: сакупљач пореза је феудалац а сакупљање порезе феудално право. И по томе један трговац који закупи наплату порезе за годину дана постаје сизерен оваквих „феудалаца“ — спахија-кнезова који му помажу у сакупљању харача на терену.

Ђурђев има своје гледиште о продору турског феудализма у аутономију. Главара сточарске групе он сматра „домаћим феудалним елементом“. Ту је појаву писац тумачио „јачањем услова за развитак феудализма унутар тих аутономних или полуаутономних група“. Писац овде мисли на услове унутар групе. Међутим, то није доказано у овој расправи нити има доказа за то. Аутор је развијао и једну другу идеју: „Али сам указао да је турски феудализам покушао да преко домаћих феудалних елемената продре у аутономију тих група у XVII веку када се турски феудализам почео развијати. За ту тврдњу је најјача подлога био случај Вуја Рајчева“. Пример са Вујом Рајчевим служио је Ђурђеву и раније („О кнезовима под турском управом“) и у овој радњи да постави своју тезу о продору турског феудализма „унутар тих аутономних и полуаутономних група“ преко „домаћих феудалних елемената“ (тј. кнеза и премићура). Да се задржимо на овим тврђењима. Ко су ти феудални елементи? То су племенски главари (у области ЦГ, Херцеговине и северне Албаније) или старешине војничких (сточарских — влашких) група, тзв. кнезови и премићури у другим крајевима. Доиста, кнез и премићур за услуге које врше турској војној и административној организацији ослобођени су свих терета, укратко кнез не плаћа ни ону филурију-дукат. Ето то је оно што знамо о том домаћем

„феудалцу“. Он је феудалац јер не плаћа дукат годишње. Укратко: старешине тих група војника или сточара ослобођене су, у начелу, свих терета и пореза. То је опште правило. По изузетку они негде имају и део од досуђених глоба. То је иначе старо правило из периода пре доласка Османлија. Међутим, из Ердџановићевих података из народне традиције (не из турских докумената) сазнајемо да су „Трновски Вујовићи... имали звање спахије и неке повластице (као напр.) „да имају планину (пашу) у Буковик и зимницу у Браћене“ („Стара Црна Гора“, 75). Дакле, по предању „феудално“ право главара Вујовића је право испаше. Зашто је то феудно право, то се писац не пита. Ако погледамо документе — берате које су објавили Глиша Елезовић и Ђурђев, онда сазнајемо ово:

1) после смрти кнеза села Доње Јасенице у санџаку Зворник Блаже добио је кнежевски брат његов син Вук; текст који говори о правима овога сеоскога кнеза, у преводу Ђурђевова, вели „... да се, .. именује за кнеза селу по имену Доња Јасеница споменути Вук. .. да отсада споменути зимија ужива кнежевску баштину коју су уживали у споменутом селу његов дед, а затим отац, да иде на војни поход, када је потребно, и да помаже чиновницима који долазе да скупљају цизју, па догод нема грешке у кнежевској служби на коју је обавезан, као што су били они који су седели на тој баштини опроштени и ослобођени. .. нека споменути зимија наведену баштину ужива, ако нема грешке у кнежевској дужности која му је поверена, да има баштину на горњи начин слободну и опроштену од горе споменутих пореза (= десетина и пореза, харача, жировине, испенче и осталих пореза и намета) и да се нико други не меша у његову кнежевску дужност и баштину“.

2) Елезовић је у Турским споменицима I, 1 стр. 1152—1160, донео два берата о постављању премићура, синова умрлих премићура.

Први, од 6 II 1641, тиче се рајетина Новака, сина Ђурова, који је умро, и његовог сина Радојице. Радојица је бератом потврђен у својству премићура: „на основу тога, ако је именовани раја доиста као рођени син. .. наређујем да буде премићур на место поменутог му умрлог оца. .. и да по закону и обичају како је од старина врши ту службу. Догод буде вршио службу без погрешке, у накнаду за службу премићура, као што је био и онај који је био пре њега премићур опроштен и ослобођен дажбина званих *avariz-i-divanijje* и осталих дажбина званих *tekalif-iürfijje* и од шака, тако и именовани нека буде од тога опроштен и ослобођен“. И други пример се тиче премићура Петра, сина Радојице, у истом месту, који је постављен или пре потврђен на место свога оца под истим условима. Оба су примера из 1641 и 1651. И случај који описује Ђурђев (Ист. часопис I, 1—2, стр. 160) као и

Елезовићеви показују само једно: лични посед-баштина старешине села ослобођен је пореза. Где је ту феудални однос, феудалац? Или можда Ђурђев мисли да су становници села и насеља у којима су ова лица премићур и кнез кметови њихови? Ако има доказа о томе, треба да их објави.

Задржимо се и на случају Вуја Рајчева. Ђурђев за њега употребљава реч феудалац, чак мислећи на њега говори о „издајничким феудалним елементима“ (стр. 117, 108). Доиста, Боличин текст дословно каже: »Gliubotin comandata da Vuco Raizev, che è capo di tutto Monte Negro intitolato spachi, perchè ha ottenuto in dominio dalla corte in Constantinopoli alcuni sudditi della sua villa. . .« (Старине XII, стр. 169). Шта овај текст значи? Вујо Рајчев као главар, старешина ЦГ и њен претставник пред турским административним властима, био је не само ослобођен свих пореза и терета он сам, већ је вероватно био ослобођен и његов род (не братство јер „alcuni“). Мање је вероватно да је имао право да задржи један део филурије наплаћиване у његову селу. Дакле Вујо Рајчев, главар ЦГ, или је успео да ослободи своју кућу и род од свих пореза, или је доиста имао плату за функцију старешине; у овој другој хипотези плата се састојала од побирања филурије од неколико становника његовог села. Иначе, буквално узето, како је у Боличином тексту излази да је добио „у баштину“ (in dominio = у господство, власништво) своје властите братственике, тј. да Вујо Рајчев има нешто што нема ниједан тимарник у Турској. Уосталом, традиција његових потомака управо за овај период говори овако: шурак Вујов је прешао на ислам и он је израдио зету берат по коме („златним словима исписаним на карти“) он, Вујо Рајчев, добије: „у риболову мандалину (то је неки дио дохотка) од Обода до Сопота и да је спахија од 27 села Љуботиња, Љешанске нахије, Зете и Пјешиваца и да има десетак од Кладње под Курило“. (Кладња = риболов у Ријечкој Нахији). Несумњиво из ове традиције имамо двоје: 1) главар Вујо Рајчев имао је државни порез — приход уступљен на риболову; 2) он је био „спахија од 27 села“, дакле то није посреди спахилук, тимар (или зијамет), већ то може једино значити да је наш спахија имао надзор и старање над наплатом филурије (од стране кнезова са те области) и он је био војни старешина над војском те области. Положај Вуја Рајчева потсећа на положај и улогу серђеда Соколовића (из племена Груде) који је имао плату од турске државе у 19 в. а био је пред Турцима претставник малисорских племена. Овога „спахију“ тешко је ставити у категорију феудалаца, али и кад бисмо то учинили са највећим натезањем, код њега констатујемо и једно друго својство које, по моме мишљењу, претеже; то је својство племенског главара. Ердељановић бележи да је у братству Вујовића било седам војвода поред кнежева, дакле то је била знатна и

угледна кућа у братству Вујовића и племену Љуботињ. И због овог другог својства дошло је до старешинске титуле „спахије“.

У чему је издајничка делатност Вуја Рајчева?

Године 1613 Балићен, скадарски санџак, користећи ситуацију тражи од Црногораца харач, који му они нису хтели да исплате раније када га је он од њих захтевао у својству херцеговачког санџака. У питању је дуговани харач »gli tributi che all'hora l'erano dovuti« (подвукао и Томић у тексту — стр. 65, прим. 120). И Ђурђев сматра да је Балићен као херц. санџак имао право на харач (стр. 94—5 у тези, прим. 12) и верује да је то по основи закупа. Био то закуп или шта друго, то је овде споредно, битно је да је Балићеновић имао право да тражи и када га је затражио први пут Црногорци су га потерали силом и он се једва спасао читав. Сада, 1613 г., Балићеновић тражи тај стари харач, који је „доспели дуг“, од Црногораца. Они се колебају. С обзиром на симпатије главнокомандујућег Арслан-паше, било је на збору преовладало мишљење да се по савету Арслан-паше силом одбије Балићен и овога пута. На крају, увиђајући озбиљност ситуације, харач је ипак исплаћен. Несумњиво да је незадовољство код Црногораца било велико, јер се плаћа харач за који се веровало да је пао у воду. И према вести млетачког књигоноше Вукмира из Косијера јавно мњење је нашло кривца у особи Вуја Рајчева који је крив, јер, иначе, дужни харач не би био плаћен и све се то догодило »per stratagema del spahi Vuio Raizev, Conte di Montenegro, il quale intendendosi con gli detti Sanzachi havea nascosto i privileggi, che à questo paese concesse il Gran Signore di non contribuire ne d'admetter tra loro alcun Sanzacco, che non venghi con espresso ordine della Porte, ne ch'essi siano sforzati a guereggiare fuori del paese, con quali privileggi diffendendosi gli nostri e richiesti ad essibirli non havendoli potuto mostrare, avvenne che detto Sanzacco minaciasse risentimenti contro loro, et li ricercasse di contribuzione da lui pretesa mentre era sanzaco del Ducado« (Томић, стр. 67/8, примедба 124). Међутим, други извештаји приказују ствар нешто другачије. Главари, осећајући да на њима лежи одговорност као претставницима земље, сматрали су да дуг треба — уз погађање и ценкање — платити. Збор није прихватио предлог и окуражен потстрекавањем Арслан-паше донео је одлуку о отпору и неплаћању. Како су гранична племена уз Морачу (прва на удару) ипак платила свој део дужнога трибута, онда су и остала племена ЦГ платила дукат од куће (»havendole finalmente questi di Montenegro contribuito un tolego per casa« — Томић, стр. 66/7, прим. 123). На овом случају заснива се тврдња Ђурђева о продору турског феудализма у фидуријску аутономију. (Ист. часопис I, 1—2. стр. 151, прим. 89; „колико су те спахије значиле упориште турског феудализма показује податак да је спахија Вуја Рајчев склонио ферман са повластицама. . .“, стр. 152: „Мислим — вели Ђурђев — да се имено-

вање хришћана спахија, уколико се не ради о најранијем периоду турске владавине, не може у већини случајева свести на одредбу турских закона да „јолдаш“ у војном походу може да добије тимар, него да су дубљи друштвени узроци одлучивали при томе. У овом случају, мислим, ту се ради о продирању турске феудалне државе у кнежинску аутономију преко тих спахија“.

Ваља одмах овде учинити једну ограду. У тези Ђурђев делимично мења своје мишљење о продору и на крају рада говори о тежњи турских феудалаца у XVII веку да „земљу слободних сељака претворе у земљу од њих зависних сељака“. Вероватно Ђурђев мисли овде на укмећивање, почивлучавање, чифличење сељака. Претпоставка логички оправдана и могућна (ми је констатујемо крајем 18 в. у Смедеревском санџаку), али је требало доказати. Међутим, примери које он наводи немају много везе са тиме (стр. 116—117); посреди је увек тежња да се наплати редовни харач, у једном случају ванредни намети на које се Црногорци жале, скупа са кадијом, у Цариграду. Употребљени су примери без везе са оним што доказују.

Вратимо се спахији Вују Рајчеву. Како је то он могао да сакрије фермане, специјално онај који даје повластицу да нико без султановог овлашћења не сме да ступи на тло ЦГ? Зар Црногорци одбијају њима наклоњеног Арслан-пашу а да то не учине са Балићеновићем? Биће да је он имао право на харач — како то мисли и сам Ђурђев (стр. 94—95, 97). А затим, ти фермани нису никаква тајна. Они су уведени одн. уписани у сицил. Увек је било могућно добити од кадије оверен препис (за малу таксу). Али то није било уопште посреди. Као што су Црногорци силом одбили (раније) да плате Балићеновићу дужни харач, тако су сада под силом попустили. Природно да онај који плаћа тражи кривца.

V поглавље је посвећено „Карактеру аутономије Црне Горе под турском влашћу“.

Писац је на почетку студије скренуо пажњу на значај Сајфрида («Johann Heinrich Seyfrieds — Türkische Reichsbeschreibung 1687»), чији је рад писан у време рата са Турском имао и значај једног пропагандног списка за рат. И подаци Сајфридови дати су у вези са овим ратним циљем. Ђурђев је одредио став према Сајфридовим описима појединих народа у Турској и на граници Турске довољно јасно називајући га „савременим извором“ (стр. 23), „аутентичним савременим сведочанством“ (стр. 21). Писац поред Сајфрида сматра да и Ренезијев извештај о састанку главара у Кучима (1614), за који је Томић доказао да је фалсификат, може послужити за доношење закључка „каква је била турска власт у ЦГ“ (стр. 23). Сајфридова тврђења свде се

отприлике на ово: реч слобода код Сајфрида не значи ништа друго него „феудалне привилегије, аутономија у феудалној држави“ (стр. 91). Примичемо мишљење Ђурђева као потпуно тачно. Али, шта смо тиме добили? Он доиста мисли да је „Сајфридово сведочанство... од огромне важности за нашу тезу“ (стр. 25), тј. „за доношење закључка каква је била турска власт у ЦГ“ (стр. 23). Да је Ђурђев тако мислио можемо закључити и по овим његовим речима: „Материјал који је донео Томић давао је ту могућност“ (стр. 26). Томић није тако мислио и судећи по излагању Ђурђева ствар је у томе што је требало наћи само једно и м е за оно што је Томић у тексту набројао као права и повластице. Ђурђев алудира да је материјал натерао Томића да помене „права и повластице“ Новаковић је још 1906 казао да је у питању аутономија — како смо видели напред. Права и повластице у речнику Јована Томића и Стојана Новаковића значе „аутономне уредбе“, аутономију итд. Из историске литературе о Првом устанку од 1804 може се уочити код свих писаца да се употребљавају као синоними: аутономија, самоуправа, права и повластице, аутономне повластице, самоуправне повластице, привилегије итд. Ко прелиста бар наслове садржаја у делима Новаковића, Гргура Јакшића, Мих. Гавриловића, убрзо ће се уверити (видети „Васкрс државе српске“, Б. 1914, стр. 10—12, затим стр. 54, аутономија, стр. 55, автономна држава, стр. 56, ферман с повластицама: увек је реч о привилегијама добијеним у тзв. Ичковом миру). Зар је могућно решење проблема турске власти сабирањем појединих права и повластица и давањем имена! То је већ Новаковић учинио, а и Томић. Место Томићевог термина (по садржини) „права и повластице“, Новаковићевих „аутономне уредбе“, добили смо нов термин: феудална аутономија. Зар је то решење проблема? А шта је садржина те „феудалне аутономије“, докле иде турска власт, а колика су права и повластице Црногораца? Томић је био свестан да је оно што је он набројао исувише мало и недовољно и зато је онако опширно објашњавао шта се и у којим правцима има да студира.

Изгледа да је и Ђурђев осетио да је ово недовољно и он каже да треба „да упоређењем објаснимо о каквој се аутономији управо ради“ (стр. 92). И ту долази друго: „То ће рећи да је становништво ЦГ тада (долазак Скендербега Црнојевића 1513—14) добило статус који су уопште имали власи-сточари у балканским земљама“ А какав је статус влаха (сточара) фидуриција? Аутор набраја њихове обавезе — плаћање фидурије и др. Према томе имамо феудалну аутономију која има свој основ у фидуријском статусу. Ђурђев прави упоређење са смедеревским власима, набраја обавезе, али остаје питање у чему је аутономија, јер веће или мање оптерећење дажбинама ништа не казује о аутономији и њеној садржини. Само смо добили ново име „аутономија на влашкој основи, фидуријској основи“. Али

какав је статус филуриција, где су права и повластице, њихов обим, друштвена структура ЦГ? О томе свему нема ништа осим онога што знамо из Томића и Новаковића. Какво је унутрашње уређење, аутономно уређење те групе која има филурициски статус? Од ширине те аутономије зависи и решење питања турске власти у ЦГ. Додајмо још једну примедбу на поређење смедеревских филуриција и оних у ЦГ. Откуд војна обавеза Црногораца у XVI в. Ниједна канунама коју он цитира из 16 века не говори о овој обавези. Да би доказао војну обавезу Црногораца у XVI в. Ђурђев помиње изворе из XVII в., од којих су неки млађи и 150 г. од времена Скендербега (стр. 96). Оно што се догодило крајем XVI в. (ако се уопште догодило) или у XVII в. је једно, то се не може протегнути на цео XVI век. Већ у тој основној ствари статус Црногораца се оштро разликује од статуса смедеревских, браничевских и видинских филуриција. Једном критичком историском раднику то би био више него довољан разлог да ту разлику подвуче и преиспита статус Црногораца. Чак, као што смо већ разложили, ако прихватимо да се Томићеви подаци из 1538—40 доиста односе на Црногорце (што је врло сумњиво — упор. „Пол. однос“, стр. 14—15, прим. 20, стр. 32), то не доказује да је учињено по основу обавезе из филурициског статуса. Како довести у склад са тзв. војном обавезом одлуку Црногораца да за време Турско-млетачког рата (1570—3) сносе храну у Котор? Тај став и одлука ипак има некога значаја за основно питање — турске власти одн. аутономије Црногораца. Аутор олако прелази преко тог доиста прворазредног догађаја. Чак ни речи Дервиша Алића Сарвановића не говоре о тој обавези. То што он прети да ће пленити и палити као и да ће сакупити војску, између осталих и Црногорце, не казује ништа о војној обавези, јер Сарвановић прети да ће довести не само Црногорце већ и Новљане, а они припадају свакако другом санџаку и он их није могао мобилисати. Ту се ради само о добровољцима. Закључивање аутора о војној обавези Црногораца у XVI в. почива на слабиим темељима. Укратко: извори не говоре о тој обавези, канунаме'ћуте. Ако имамо филурициске пореске обавезе у ЦГ и статус филуриција без војне обавезе, како онда објаснити евентуално учешће Црногораца у рату? Ту је посредни очевидно нешто више и квалитетно другачије но што је случај било које области са филурициским статусом. ЦГ претставља нешто посебно и можемо закључити да се ЦГ не може подвести под општи филурициски статус. Напротив, овде је посредни једна аутономна област са карактеристикама вазалнога односа. Племенска област Црне Горе са једним општеплеменским органом — з б о р о м — има самоуправне повластице врло широке по обиму у погледу унутрашње управе; али посебна одлика ове аутономне области да се унутрашња управа, судовање, врши у племену по властитом домаћем обичајном праву. Турски војвода претставља турску врховну власт сада пред

збором и племенима, као што је раније претстављао пред Стеваном Црнојевићем и з б о р о м. Он је заступник турских интереса (пореских и финансиских у првом реду) у земљи и пред иностранством. То је слика приближна оној која се добија из историских извора досада познатих. Ниједан податак млетачки ни турски (објављен код Ђурђева) не противи се нити оспорава ово тумачење. Тај статус изгледа да је погоршан или крајем 16 или на почетку 17 в., јер из Томићевих података констатујемо да Црногорци добијају извесне нове обавезе (војне) за које не знају извори 16 века. Дакле, према материјалу пре се може закључити да се положај ЦГ током времена погоршава.

Из излагања Ђурђева не знамо каква су права и повластице по филурициском статусу; знамо само неке обавезе према турској држави (пореске и војне). Слика аутономије по основу филурициског статуса је, дакле, нејасна. Црногорски статус — према његовом материјалу и закључивању — још је неодређенији у 16 в. Међутим, тај неодређени и неутврђени статус у XVI в. јесте основа на којој се касније развила „јасно изражена аутономија Црне Горе“ (стр. 97). Ђурђев се задовољава да резимира материјал Томићев и верује када то сабере и назове именовом „широка аутономија“ или „феудална аутономија“ да је све у реду. Но и поред свега, од решења питања турске власти врло смо далеко, односно стојимо на исходној тачки Јована Томића.

Проучавање друштвеног живота аутор није предузео и то се, природно, осећа као најтежи недостатак његовог рада. За нас је свакако највеће разочарање слаба корист турског архивског материјала за ово питање. Материјал који доноси Ђурђев и до кога је он дошао још 1938 неоспорно је драгоцен, али не за овај проблем. Он је неоспорно важан за привредну и финансиску историју овога периода, али и за њу је недовољан. Начин наплаћивања остаје прилично неодређен. Да ли се обавезе плаћају отсеком, када су једном већ утврђене? Улога домаћих органа приликом наплате није рашчишћена. Видели смо у једном случају да лице овлашћено за сакупљање харача силази у Скадар (не сме да уђе у ЦГ) и позива оне који су верни цару да снесу харач. Која су та лица која треба да донесу харач, главари (муселеми = кнезови) или неко трећи? Штета је што Ђурђев није бар ту страну обрадио на задовољавајући начин, јер да се задржао само на финансиским и аграрним теретима можда би потпуније сагледао те проблеме. Овако је нужно прибегавао доказивању већ познатих теза од Руварца, Томића и Дучића, С друге стране, уопште није постављен у раду проблем аутономне организације у Црној Гори.

Вратимо се на ауторову аргументацију (стр. 93 и сл.) којом он утврђује тачност Сајфрида.

(1) ми смо видели да је ЦГ, вели Ђурђев, била подвргнута пуној власти турских феудалаца одмах по заузимању. То није

сигурно ни утврђено и он сам додаје да се „може наслутити“ да је било и слободних сељака, тзв. филуриција. По Ђурђево статус филуриција је добијен тек доласком Скендербега Црнојевића и отада Црногорци имају тзв. влашку или филурициску аутономију. Пошто је набројао пореске обавезе филуриција и извршио поређење са смедеревским филурицијама, аутор каже да „њихово унутрашње друштвено-економско уређење је могло бити и било је врло различито“. Какво је било једно (смедеревских), какво друго (црногорских), то писац не говори. „Сличних области било је још у нашој земљи под турском влашћу“ (стр. 95), али треба нагласити — наводи даље Ђурђев — да је „разлика између тих области и ЦГ не само по територији, њеној величини и целини него и по томе како се самоуправа изражава“. Па како се изражава самоуправа? Опет нема одговора.

(2) аутономија слободних сељака била је везана за војне обавезе филуриција (стр. 95 и сл.) Начелно, то је тачно. Али како се доказује та обавеза код Црногораца. На томе ћемо се задржати: „Ми смо видели да су Црногорци имали војничких обавеза и да их један црногорски санџак-бег убраја у крајишнике“ (стр. 96). Канунаме до 1570 о томе ћуте, а речи Сарвановића из 1592 не говоре о обавези већ садрже само једну претњу Котору. По ком ће пак основу поћи (ако би уопште пошли) Црногорци, ми то не знамо, а ни Сарвановић нам ништа не каже. Уз то он прети да ће повести и Новљане над којима нема никакве власти, дакле, ту се ради о једној претњи (вероватно празној) и о добровољцима-акинџијама. Писмо Сарвановића је врло леп примерак народне песме у прози (Томић, стр. 39, прим. 69), али и када не би била празна претња она говори само о добровољцима (Барани и Новљани нису из његовог санџаката), па чак ако видимо и оно што санџакова „ситна књига“ не каже, тј. да је посреди војна обавеза Црногораца, Новљана и Барана, зар је то доказ војне обавезе кроз читав 16 век?; б) скадарски бискуп Петар Богдани у извештају из 1665 каже да ЦГ има 4000 бораца, наводи Ђурђев. Извештај из 1665 је, дакле, аргуменат за 1513 или, рецимо, 1555; в) „Црногорце као војнике“ описује и Н. Ерицо 1692 г. — као и Болица 1614 (стр. 96). Ваља рећи да Ђурђев не прилази предмету као историчар и да он односе не посматра у њиховом развоју. Како могу подаци из 17 в. бити доказ односа и обавеза у 16 в.? После разматрања о војним обавезама долази „слоган“ о Турском компромису са отпором народа (стр. 96, ал. II на крају). Да је отпора било, то можемо претпоставити с разлогом. Нарочито када је требало плаћати и редовне намете. Али овај тобожњи компромис из времена када је Турска на врхунцу снаге требало је ипак учинити уверљивијим неким бар „почетком доказа“. Уосталом, према претходном стању тешко је говорити о компромису: пре ће бити посреди прецизирање и, вероватно, појачање извесних обавеза ЦГ, јер у 17 в. ми видимо доиста војне обавезе Црногора-

ца о којима ћуте извори 16 в. Око 1568 Порта врши велики притисак на Дубровачку Републику тврдећи да је и осталим вазалима повисила терете. То би говорило за тезу да је погоршање статуса ЦГ настало пре 1570 г.

(3) „... турски феудални управници нису смели ступити на тле ЦГ без изричитог одобрења султана“ (стр. 96, ал. III). Да ли сви без разлике? Ко су то *феудални управници*, да ли су можда војни команданти смели? Где је сврстан закупац филиурије, је ли и он „феудални управник“? Уосталом, та привилегија је мале вредности и она је зависила од унутрашње снаге ЦГ. Тај Томићев податак пре може значити да се Турска неће интересовати за судбину самовољних турских војних заповедника који самовласно улазе у ЦГ са извесним претензијама. То се свакако не односи на наше муслимане чак и када су „феудални управници“ ако иду у своје братство или на своју баштину у братству и племену (а таквих је случајева било и не мало до краја XVII в.).

(4) „Треба нарочито нагласити да црногорски збор највише саобраћа са црногорским кадијом, што такође указује да се ради о изузетној области“ (стр. 97, ал. II). Овако одређен и одлучан закључак на основу она два-три податка одвећ је смео.

(5) „... организација кнежина и у тим крајевима потиче од сточарске организације, јер су у турско доба наше пољопривредне области миграцијама и колонизацијом поплављене досељеницима из сточарских крајева који су собом носили и елементе своје организације. Тиме се може протумачити и преовлађивање патријархалних облика живота код нас за време турске власти, поред тога што је примитивност турског феудализма такође поговарала јачању таквих односа. „Миграцију и насељавање сточара потврђују извори. Али „преовлађивање патријархалних облика“ је хипотеза коју би требало доказати упоређењем са оним облицима који су постојали на селу, нарочито шта је био резултат те колонизације сточара. Да ли је земљорадник или сточар победио? Ако би аутор доказао да је сточар и на крају турске власти остао сточар са својом организацијом из XV в., онда би био у праву. Али ако је турска привреда (специјално градска и новчана) успела да разбије старе патријархалне облике живота, онда његова хипотеза важи само за једно кратко време, она значи једно привремено стање. Уосталом, Турци нису декретом стварали сточаре него су их затекли. И као што су наши владари користили сточарске групе у својим војним походима, то су чинили и Турци.

V Претпоследња глава обећава, бар по наслову, да ће бити речи о друштвеној структури ЦГ. Додуше, писац нас унапред упозорава да то неће бити много већ само: „Нешто о друштвеном уређењу и о одржању територијалне целокупности ЦГ у XVI и XVII веку“. Писац на почетку набраја проблеме о којима ће говорити и том приликом каже да неће нити може обићи улогу

племена као и да ће расправљати питање „каква је била друштвена улога тада постојећих племена“. Сада да видимо редом питања која расправља, каква решења предлаже и каква је улога племена по њему.

(1) Прво питање (стр. 101—104, ал. II) које интересује писца јесте порекло и постанак племена. Племе је постало из катуна, вели нам он идући за Јиречеком и Шуфлајом. Шта је катун? Родовска организација (као Јиречек и Новаковић). Каква родовска организација? Је ли то племе, братство (клан) или само род? То аутора не занима много и тако нема одговора на основни проблем. Он се задовољава једном општом тезом „... катуни су се развијали у племена“ — остаје да се домишља и наслуђује о том развоју: амплификација и множење, освајање и потчињавање села или спој и савез (нека врста ортаклука) сточара и земљорадника. У једном чланку („Из историје ЦГ, брдских и малисорских племена“, Радови, II, I, стр 183) Ђурђевић је рекао да „развијање племена (настаје) уједињавањем катуна“. Остаје да се објасни и докаже на примерима како је текао тај процес. Ту се не може позивати на Јиречека, јер он тај процес замишља у духу патријархалне школе (владајуће у доба Јиречекове младости. Упор. „Ист. Срба“ I, стр. 98, III, 53). Ђурђевић у истој расправи изрично каже да је катун нижа родовска организација но племе (стр. 185). Али шта је катун: братство, род? О томе нема речи. Остаје да сачекамо један од следећих наставака његових расправљања о томе питању. Додајмо да није сигурно да катун није и племе. Јер сама реч катун ништа не означава до територију са кланским уређењем. Какво је пак то кланско уређење, на то материјал не даје сигуран одговор. Како је и Јиречек полазио од једне унапред прихваћене шеме постанка племена (патријархалне), он је и материјал из Дубровачког архива у том смислу тумачио. А тај материјал је случајан и помен катуна, братства или неке просте територијалне ознаке увек има један процесуални моменат у виду, зато су ти подаци већином случајни и неодређени. Имамо масу катуна у кривичним парницама поменутих које Јиречек није узео у обзир. Присталица одређене теорије по којој је тај процес једноставан (амплификација), Јиречек је само примера ради наводио. Пример са Пиперима он наводи по Ерделјановићу, али наглашава праве Пипере (III, 54, прим. 6) које је свакако сматрао за право племе у духу своје теорије. Због нејасне претставе о братству и племену аутор сматра као децизивни моменат факат својине на планини владара и манастира. Тај факат по Ђурђевићу онемогућавао је постојање племена, али не „малих родовских организација“. Сточарску групу интересује право испаше а не право својине на планини. Треба пажљиво прочитати оно што је о сточарима писао Стојан Новаковић, нарочито пажљиво наћи оне речи Новаковићеве у којима говори о огромним просторима којима се крећу и које искоришћују сточари. Живот

и производња сточарских група не зависе од права својине. Њихова пак унутрашња организација зависи од више момената, а један од тих био би начин производње материјалних добара нужних за егзистенцију групе. Травнина као и терети које сточарска група даје феудалном баштиннику нису нити могу бити одлучујући моменти за организацију сточара, али начин производње материјалних добара — свакако. То је требало Ђурђев да проучи. Додуше, он се сукобио са речима као што су „својина“, „баштина“ и није могао изаћи на крај. Уосталом, штети наћи апсолутно тачан моменат настајања братственичких и племенских група је илузорна претензија; то је један стални процес развоја, растења и распадања и поновног растења и развоја итд. који прате промене имена и братстава и племена, промена територија итд. Још пре сто година Екар је констатовао у свом опису Горске Албаније да се нека племена не помињу двеста година раније. То исто имамо и у ЦГ. Ђурђев није посматрао племе у његовом развојном процесу а још мање је уочио да је то један стални развојни процес.

Раслојавање катуна писац види у факту што постоје у њему војници и ћелатори. Он то не објашњава нити анализира већ аподиктички саопштава као нешто што се по себи разуме. Хеће бити да свака подела рада у сточарској групи значи и раслојавање. Потребно је показати у чему је то раслојавање.

„Од старешина катуна образовано (је) племство“ код Црнојевића. Зар само код њих? Зар то племство постаје одмах феудалац чим старешина постане ћефалија? Ђурђев мисли да је тих неколико главара-племића (или феудалаца) ударило такав печат за сва времена кланској групи, тако да она није више очувала „нетакнуту своју организацију“. Врло вероватно, да се одржала држава Црнојевића, проније тих главара би полако прешле у баштину-феуд и главар би престао да буде племеник а постао би феудалац. Међутим, до тога није дошло. Хипотеза Ђурђева је неодржива. Друго. Слободни баштинник који је војник у исто време је и властеличић. Он се увек налази у опасности да и сам постане у феудалној држави зависан и потчињен. Али када имамо оваквог братственичког главара, не смео губити из вида да су и сви његови братственици такође слободни људи, војници и властеличићи. Такав главар док је у братству и племену ближи је својим братственицима но владару и поред добијене проније. Тек када га пронија или баштина добијена од владара одвоји од његове групе, он онда брзо губи и прекида везе са кланском групом (оно што се догодило са масом властеличића те врсте за време Немањића у областима освојеним од Грка). Према томе, значај тога феудалнога елемента био је исувише мали још за време Црнојевића, а доласком Турака он је изгубио сваки значај. Извођење Ђурђева о феудалним елементима у ЦГ (стр. 102 и 103) не-

убедљиво је и почива на једностраној анализи података из тога времена. Јован Томић је супротно њему видео у том периоду све веће јачање племена и свео је улогу последња два Црнојевића (Ђурђа и Стевана) на примирителног судију у разграничавању племена. Узгред буди речено, мора се пречистити појам кефалије, а Ђурђев је рђаво прочитао документат од Малоншићевој проији (стр. 103, ал. I тезе: не узима Ђурађ трећину од Орахове Љути већ обратно: проија је дата на трећини од Орахове Љути и зато се прво утврђују опште границе Орахове Љути а затим иста властела (поротници) утврђују границе оне једне трећине дате у проију Малоншићу).

Ђурђев мисли да је доласком турске власти дошло до јачања племена и да је преостали део ситнога племства „упориште у племенима нове феудалне државе“. Ипак он допушта да ово ситно племство као муселеми (кнезови) задржавајући своје баштине као слободне од пореза није имало онај значај које је имало раније (стр. 103). До филурициског статуса ЦГ дошло је услед јачања племенске организације. Међутим, каква је та организација — о томе Ђурђев не говори. Место тога говори о остацима феудалних имања за време Турака. О основној грани привреде у ЦГ — сточарству — њеном уделу и сразмери према осталим гранама привређивања, такође се не говори.

(2) Писац прескаче проблем друштвене структуре и упушта се у друго питање: да ли је читава област ЦГ покривена племенима или има и неформираних племена. Ниједном се не пита: да ли на тој територији постоје и братства, још мање га интересује организација области са неформираним племенима. Сама реч „кнежина“ не казује ништа, шта стоји иза те речи као организација, које области претставља у збору напр. 1500 год.

(3) Аутор одмах затим прелази на утврђивање „снага које су одржавале територијалну целокупност ЦГ у XVI и XVII в.“. То су „малобројни домаћи феудални елементи“ међу којима је владика имао највећи значај (стр. 109—110). Феудални елементи нису баш прави феудалци, али су ипак слој који се издвајао својим привилегијама (стр. 108); ипак, међу њима је било по Ђурђеву и правих феудалаца, као што је био Вујо Рајчев. Ђурђев није навео ниједан доказ за своја тврђења. Он има своју концепцију у којој су феудалци имали своје место и требало их је створити. Главари братстава и племена постали су феудални елементи и чак прави феудалци.

И у овом поглављу Ђурђев прича о томе како су настала племена, о распрострањености племена, али о томе шта су племена, њихова структура, организација, организација домаће власти — готово се и не говори.

(4) Ако су на збору главну улогу играли феудални елементи, онда какав значај има присуство племенских главара (зар са-

мо главари племена и кнежински главари присуствују уз феудалне елементе?) По Ђурђевићу збор је као неко сталешко представништво: црква, феудалци, феудални елементи, главари. Али тако ствари не стоје. Чак из самих Томићевих података може се уочити да на збору учествују и обични племеници и да се њихова реч уважаје. Унапред постављена шема није дозволила Ђурђевићу да види ствари које боду очи (Томић, „Политички однос“, стр. 59, прим. 107). Да је Ђурђевић проучавао структуру друштва у ЦГ он не би овако писао. Узгред да скренемо пажњу да у документу од 25 априла 1665 владика не игра никакву огромну улогу у одређивању граница. Он је само писар, несумњиво од огромног угледа, али ништа друго до писар (обезбеђује доказно средство донете одлуке и ништа више).

Последње поглавље посвећено је историском развоју аутономије ЦГ под турском влашћу у XVI и XVII веку.

Писац мисли да није у стању да прати развитак аутономије у времену од 1570 до 1592 и у другој половини XVII в. до Морејског рата услед недостатка историског материјала. Уствари, он није рекао каква је садржина права и повластица одн. аутономије црногорске. Апстракције као филурициски статус, јасно изражена аутономија, широка аутономија не казују много. Али писац верује да ће упоређењем познатог материјала бити у стању да дође до неких резултата.

Држећи се унапред утврђене концепције он понавља да је у ЦГ заведена до доласка Скендербега Црнојевића пуна власт а да је отада она имала статус филурициске области која је као царски хас давана у закуп. Видели смо раније колико ова теза почива на slabим темељима. Сам Ђурђевић довео је у сумњу то тврђење анализирајући податке о дефтерима. Али он понавља тезу о потпуном потчињавању ЦГ феудалцима с позивом на уводне речи канунаме. Материјал, иако оскудан, из Млетачког архива, напротив, показује да ЦГ ни у периоду од 1513 одн. 1514 г. није област „потпуно потчињена турским феудалцима“. Напротив, то је потпуно посебна аутономна област која се понаша као целина и коју и Турци и Млечани третирају тако. Она и тада има свој орган — општеплеменски збор. Полазна тачка Ђурђевића, дакле, не стоји.

Други моменат по Ђурђевићу у развоју аутономије био би период Кипарског рата. Тада су по њему повластице проширене и формулисане у једном ферману. Ово схватање је засновано на материјалу који је донео Томић и Ђурђевић је као свој прилог томе унео датовање фермана. То је хипотеза, која се оснива на писму Сарвановића из 1592 у коме стоји да су му Црногорци показали своје патенте. Аутор мисли да би Кипарски рат био повод издавању фермана и проширењу повластица. Али да би то било тачно потребно је да знамо каква је била аутономија ЦГ до Кипарског рата. Теза да је то била обична филурициска област са фи-

лурицијским статусом не може се одржати. О војној обавези дефтери који пописују ЦГ ништа не говоре. Дакле имамо пред собом и пре 1570 г. област са кудикамо широм аутономијом но што је филурицијски статус. Самостално понашање Црногораца за време Кипарског рата, као и у другим приликама, пре би указивало на полувазалну, ако не и вазалну област. Збор би био орган и претставник те области. Промене које уноси ферман пре би показивале не само прецизирање обавеза већ и отежавање положаја ЦГ — одатле сукоби до којих повремено долази кроз читав XVII в.

У односе ЦГ и Отоманске Империје није унесено нове светлости после Томића; Ђурђевић је једино прецизирао финансиске и пореске терете Црногораца и ЦГ. И после његове студије не знамо много више од оног што смо знали дотада. Улога црногорског кадије, који седи у Подгорици, остала је нејасна и неодређена. Неколико случајева спорова у којима кадија доноси пресуду за период од два века исувише је мало да би се нешто одређеније могло казати о кадији. Тврђење да су Црногорци „под непосредном јурисдикцијом подгоричког кадије“ остаје само једна претпоставка без стварног значења. Факат је да је у ЦГ постојао суд у братству, суд у племену за све време турске власти. За међуплеменске спорове — умир и станак (дакле добровољна јурисдикција). Неколико изузетака са кадијом, баш као изузеци то потврђују. Мишљење Ђурђевића да Турци тек касније допуштају домаће судске органе последица је његовог начина прилажења проблему као и неанализирања друштвене структуре ЦГ. У процесу о границама (Забешани и Врањински манастир) одлуку је донела порота. Запис који нам је остао бележи присуство кадије по позиву Скендербега. Али то није кадијин хуџет, а одлука пороте потврђује једну стару одлуку и ништа више. Да ли је Скендербег позвао кадију да би извршио притисак на Забешане као и оне који нису задовољни његовом владом, јер је она била несумњиво погоршање положаја ЦГ (забележене у то време репресалије Турака поред бекства на млетачку територију), или је хтео да да већи ауторитет раду пороте — из оног кратког записа не може се утврдити. Али, понављамо, одлуку није донео кадија већ порота; највише што се може примити то је да Скендербег скупа са кадијом потврђује одлуку пороте.

Последица неразумевања турског аграрног система и односа на спахилуку јесте и пишчево мишљење о „опасности од надирања турског феудализма“. Било да санџак тражи редовни харач (који Црногорци по обичају не желе и кад могу и неће да плате), било да муслиман-Црногорац даје своју земљу у закуп или наполицу — аутор одмах у томе види продор турског феудализма. Чим Црногорац пређе на ислам он постаје феудалац, феудални елемент: „Сталну опасност је претстављао прелазак на ислам“. Шта значи племеник, братственик? Племеник који је

прешао на ислам у овом периоду не претставља никакву опасност за слободу ЦГ. Муслиман-Црногорац се бори скупа са својим братством и племеном у том периоду. То се може наћи у другим радовима Томића. То је општа појава у племенском друштву. Још године 1697 један Буквић из околине Гацка говори са млетачким генералом уиме како православних тако и муслимана и наглашава да су муслимани „наш род рођени“ и да су „од нас истијех се потурчили“ (Дубр. арх., Преписка XVII в., 1941). По Томићу тога је било у ЦГ још неколико година касније. И то је природно. Верска повезаност доћи ће до изражаја — насупрот племенској — тек после рата од 1683—99. Према томе тврђење о муслиманској опасности је преношење касније ситуације, стања из 18 и 19 в., на прилике XVI и XVII в.

Читлучење је несумњив процес али то треба доказати. Није довољно да један муслиман живи у граду (Подгорици, Жабљаку или било где) а има имање на селу па да одмах буде оглашен за насилника — читлукајбију. Народна традиција је накондно у сваком таквом поседу видела неправду и како су Црногорци већином силом (или за малу цену) дошли до тих „турских“ читлука, целој ствари и односу дат је други карактер. Писац врло лако то прима и изједначује помен муслимана са поменом о турској власти. Ердељановић, који није имао обичај да нарочито истиче свој критички став, врло трезвено је свео све ове приче на праву меру. „Према свима народним казивањима се види, да је народ бар у већини крајева ЦГ зависност од Турака једино гледао у томе, да потурченим агама и беговима даје неки „доходак“ са земаља, које су од старине њихова својина и које народ обрађује. Очеvidно је, да се изрази „десетак“, „данак“ и „харач“ редовно мешају и готово увек употребљавају у значењу поменутог дохотка“ („Стара Црна Гора“, стр. 78, ал. V). У „Записима“ (св. за септ. 1939, стр. 176 и сл.) налазимо податак о куповини земље која припада Хасану Ибрахимпашићу и неком Пиркочевићу. Продајом своје наслеђене земље ова наша два муслимана прекидају везу са својим братствима и племенима. Тешко да су у условима племенског живота имали неку корист од ње. Много је већи број племеника муслимана који су дали своју земљу у бесцење, јер живећи у граду (земљу су само такви продавали, не они који су живели даље у племену) они нису имали интереса за онај мали приход са своје наслеђене баштине. Зашто издавање такве земље у закуп треба да значи читлучење? Зар таквих односа (давања преостале земље по основу наслеђа у закуп) нема и данас? Зар би то требало да буде нови феуд? Сваки читлук није настао бесправно, а још мање је постао ново феудно добро. Још мање се у процес читлучења може убројати поступак корумптивне администрације која хоће да наплати ванредне порезе (стр. 117, прим. 11, исто код Томића, цит. дело, стр. 61, прим. 111). Ђурђев поставља тезу о претварању слобод-

них сељака у зависне (чивчије); међутим, ниједан пример који наводи не говори о томе (стр. 116/117). Неисториско преношење стања из каснијег доба навело га је и овде да постави тезу која његов материјал не потврђује.

Ђурђев је пошао од тога да реши онај проблем који је оставио нашој науци Јован Томић. Међутим, успео је да потврди оно што је и Томић рекао. Питање врховне власти од споредне постало је главна тема његовог рада. Главном питање, проблем аутономије, „стварне власти“ у ЦГ, није решио. Ђурђев је прихватио пут који је трасирао Томић али проблему није приступио као историчар већ као филолог. Он је у речима „слобода“, „феудална аутономија“, „јасно изражена аутономија“, „широка аутономија“ видео решење. Зато је несигурна тврђења Сајфрида прогласио за прворазредан извор. Оно неколико повластица које је пронашао Томић он је сумирао и, по свему судећи, искрено веровао да са речима „феудална аутономија“ добија задовољавајуће решење. Он се није потрудио да критички наново прочита и преиспита материјал који је Томић користио. Одатле пропусти за период пре Скендербега Црнојевића. Он прихвата Томићеву хипотезу да Црногорци током времена долазе до повластица, па је сматрао као потпуно утврђено да ЦГ има пре 1570 г. обичан филипуријски статус, иако му ниједна канунама коју је имао у рукама не говори о војној обавези. Да је било критичног историског прилажења проблему, то би било довољно да га учини опрезнијим у доношењу закључака.

Међутим, најтежи пропуст јесте потпуно занемаривање друштвене структуре ЦГ. Признаћемо да је питање врло тешко, али оно се није могло а ни смело заобићи. Пишчев покушај у претпоследњој глави да нешто о томе каже није дао резултате. У уводним речима аутор је обећао да ће говорити о друштвеном уређењу и да неће обићи улогу племена. Али уствари у том поглављу је говорено о овим стварима: 1) о развоју племена из катуна (стр. 101—104, ал. 1); 2) расправљано је да ли је читава ЦГ племенска област и дошло се до закључка да је било области са неформираним племенима (после овога закључка проблем је био још тежи и компликованији, јер је требало дати друштвено уређење области са још неформираним племенима) (стр. 104, ал. III — 105, ал. I); 3) треће је питање било (стр. 105, ал. III „снаге које су одржавале територијалну целокупност ЦГ“ и ту су, пошто је изнесено то да је почело читлучење и претварање слободних сељака у зависне, оглашени племенски и братственички главари за феудалне елементе који су скупа са феудалцем по превасходству — црквом — бранили целокупност територије ЦГ. Том приликом су наведени подаци о куповини земље од стране цркве (стр. 106: —107; стр. 105, ал. II до 109, ал. I); 4) затим се говори о з б о р у

„који је одржавао јединство“ ЦГ. По аутору збор „није био скуп племенских и кнежинских главара, него су на њему прву улогу играли феудални елементи“ (стр. 109—110).

Дакле, како видимо, о свему се говори само не о друштвеном уређењу. Јер осим измишљених феудалних елемената ваљда постоји и народ, братства и племена. О томе ни речи. Исто тако нема ни речи о друштвеном уређењу области са неформираним племенима. „Ако је народ Црне Горе давао борбену снагу за борбу против Турака, за очување и проширивање аутономије, ако је он имао потребе за очувањем целокупности ЦГ да не би продрли турски феудалци и претворили слободне сељаке у себи зависне, он као такав није могао чувати ни најлабавије територијално јединство Црне Горе, а нарочито не племена са тенденцијама разбијања територијалне целине“. Јединство су чували, значи, „они малобројни феудални елементи међу којима је владика имао највећи значај“. И доиста, када збор не би био скуп племеника под оружјем већ само скуп главара међу којима „феудални елементи“ играју прву улогу, можда би се могла бранити теза Ђурђева. По њему изгледа да народ даје само борце који имају право да погину за интересе којих нису свесни. Међутим, тако ствари нису стајале. Збор је био скупштина оружаних Црногораца; главари племена и братстава (а не феудални елементи) ишли су солидарно са народом (скуп племена састављених од братстава) и друкчије није ни могло бити. Главар који се одваја од свога племена не значи ништа. И на збору главар остаје увек члан свога племена. Зато и поред племенских сукоба општеплеменски интереси (дакле интереси целокупне Црне Горе) долазили су до изражаја на црногорском збору из простог разлога што су тих интереса били свесни сви Црногорци и сва црногорска племена. У односу на Отоманску Империју и Млетачку Републику ЦГ је била посебна целина са јасним и одређеним циљевима и интересима. Унутрашња слобода, то је оно што је бранило свако племе као и скуп свих племена Црне Горе.

Како Ђурђев није улазио нити у начин привређивања племена, нити у друштвену структуру ЦГ, то је он сасвим природно морао прибећи излагању у коме су речи као „феудална аутономија, широка аутономија, феудални елементи“ замениле конкретну анализу друштвених и правних односа. Стога онај задатак који је оставио нашој науци Јован Томић у целини стоји и даље нерешен пред будућим историчаром овога тешког и врло сложеног задатка.

Бранислав М. Недељковић